

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel
Gerretsen, P.W.J.L.

Citation

Gerretsen, P. W. J. L. (2013, October 10). *Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21930>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21930>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21930> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Gerretsen. P.W.J.L.

Title: Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel

Issue Date: 2013-10-10

II OMWILLE VAN DE HEMEL: DE AARDE

DANIËL CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE ALS ‘EMPIRISCH’ THEOLOOG

Twee oraties

Het was binnen en buiten de academische wereld wel een opzienbare gebeurtenis in het Groningen van 1872: twee hoogleraren uit een en dezelfde faculteit - de theologische - hielden binnen twee dagen hun oratie. Het waren Daniël Chantepie de la Saussaye en Frederik van Bell.¹ Het baarde opzien omdat men enige terughoudendheid had kunnen verwachten om twee vacatures beide te vervullen.² De universiteiten waren namelijk in afwachting van een wettelijke herinrichting van het hoger onderwijs. Wat hiervan de gevolgen zouden zijn voor de theologische faculteiten was een brandende kwestie.³ Eén ding was zeker, het zou niet meer zo zijn als voorheen. In politiek Den Haag werd druk gedelibereerd over een herverkaveling van verschillende theologische disciplines waarbij de zogenaamde kerkelijke vakken, zoals dogmatiek, uit het officiële curriculum zouden verdwijnen. Hoe de resterende vakken herschikt zouden worden was nog in het geheel niet duidelijk. Ondergebracht bij letteren en wijsbegeerte of in een zelfstandige theologische faculteit? En, zou deze dan nog de oude naam van ‘godgeleerdheid’ of een nieuwe, die van ‘godsdienstwetenschap(pen)’, dragen?

Het waren vragen die niet alleen onder theologen speelden maar ook politiek Den Haag bezig hielden en zelfs een betrekkelijke buitenstaander als Potgieter. Nederland was nog echt een domineesland waar theologische en kerkelijke aangelegenheden vrijwel iedereen leken aan te gaan. Zo had Potgieter zijn bedenkingen bij de Groningse benoemingen. Hij had zeker begrip voor het feit dat de minister, zelf een Groninger⁴, de gelegenheid te baat nam om de universiteit waarvan hij eens curator was geweest en wier voortbestaan ter discussie stond, te ‘verrijken’ met twee theologen. Maar waarom een tweetal dat al op leeftijd was, waarom

¹ Zie voor F.W.B. van Bell (1822-1896): M.A.N. Rovers, ‘Levensbericht van dr. F.W.B. van Bell’, in: *Jaarboek MNL* 1897, 21-47.

² O.J. de Jong, *Benoemingsbeleid aan de Rijksuniversiteiten 1876-1932* (Utrecht 1982) 3-4. De vacatures waren ontstaan door de vrijwel gelijktijdige emeritering van de hoogleraren P. Hofstede de Groot en W. Muurling.

³ O.J. de Jong, ‘De wetgever van 1876 en de theologie’, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 48 (1968), 313-332. Arie L. Molendijk, *The emergence of the science of religion in the Netherlands* (Leiden 2005) 71-82.

⁴ J.H. Geertsema, minister van Binnenlandse zaken van 1872-1874, Zie voor hem: www.parlement.com.

geen aanstormende talenten? Dat beloofde, zo meende Potgieter, niet veel goeds voor het lang verwachte *aggiornamento* van de theologische faculteiten. ‘Professor van Bell, de moderne, professor Chantepie, le mystique, bah!’⁵

Beiden waren, zoals toen vrijwel altijd het geval was, tot hun aantreden hervormd predikant geweest: Van Bell te Amsterdam, La Saussaye te Rotterdam, en beiden hadden enkele malen een benoeming aan zich voorbij zien gaan. Dat was overigens niet zo ongewoon. De Utrechtse theoloog J.J. van Oosterzee had bijvoorbeeld op talloze lijstjes van curatoren gestaan tot het eindelijk zo ver was en Beets hem kon gelukwensen met de toepasselijke woorden ‘Endlich bleibt nichts immer aus!’⁶

Beiden hadden in Leiden gestudeerd, al zullen zij elkaar niet tegen het lijf gelopen zijn. Misschien heeft de vier jaar jongere Van Bell nog iets opgevangen van de gevierde student die La Saussaye was.⁷ Uitspattingen waren de laatste niet vreemd. Het verhaal ging dat hij als jong student in kennelijke staat een zondagsdienst van de befaamde hoogleraar Johannes Clarisse wilde bijwonen en met veel rumoer verwijderd moest worden.⁸ Zijn jaar-

⁵ Dat de minister zich als Groninger de kans niet liet ontgaan om twee leerstoelen te doen bezetten, ook al was een pas op de plaats gepast, gelet op de reorganisatie van de theologische faculteiten, was hem vergeven, meende Potgieter. Maar om dan met deze benoemingen aan te komen was hem een gotspe. ‘[...] de theologische leerstoelen opnieuw te bekleeden, à la barbe [in weerwil van] van allen vooruitgang, dat verplicht zelfs de flauwste hoop op eene wijziging dier instellingen in de geest des tijds op te geven.’ Potgieter aan Busken Huet, 17 september 1872, *De volledige briefwisseling van E.J. Potgieter en Cd. Busken Huet* J. Smit ed (Groningen 1972) I 491. Dat Potgieter spreekt van de mystieke La Saussaye is een verwijzing naar een kwalificatie door de Hervormde Synode in 1862 van de ethische richting als ‘mystisch’. Zie: *Handelingen van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, ten jare 1862* (Den Haag 1862). Ook Van Vloten nam deze kwalificatie over, zie: J. van Vloten, ‘Hoe een mystieke droomer zich en de gemeente de tekenen des tijds verklaart’, *De Dageraad* 16 (1863) 401-409. Overigens had Potgieter iets tegen dominees en theologen in het algemeen. Zo dreef hij ooit eens de spot met Van Oosterzee toen hij een oratie in Utrecht bijwoonde: ‘Daar gaat de vedel - wat drommel spelen die muzykanten op het balconnetje? maar we zijn geen oor meer, we zijn oog; de pedellen, de staven met zilveren zoomen ter hand, verkondigen der hooggeleerden komst. Heeft zich een hippopotamus in een toga uitgedost? Hijgende gaat Oosterzee als Rector Magnificus voor!’ Potgieter aan Busken Huet, 4 november 1868, *De volledige briefwisseling van E.J. Potgieter en Cd. Busken Huet* I, 509.

⁶ Beets aan Van Oosterzee, 21 oktober 1862, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Bijzondere collecties, Collectie J.J. van Oosterzee Hs. 9. B5. Van Oosterzee luchtte eens zijn hart over de ondoorzichtige benoemingsprocedures en de willekeur waarmee curatoren te werk gingen: ‘Men abateert eerste de belangstelling, vermoeit de verschillende kampvechters door eindeloos uitstel, en geeft dan de post aan N.N. aan wien niemand gedacht had. Men moet maar van de vrienden zijn, en protectie hebben onder de Maecenaten der officieele wetenschap.’ Van Oosterzee aan G.D. Schotel, 25 augustus 1858. Geciteerd in: M. van Rhijn, *Gemeenschap en vereenzaming: een studie over J.J. van Oosterzee* (Amsterdam 1940) 151. Tot de Wet op het Hooger Onderwijs uit 1876 waren de curatoren geheel autonoom in het opstellen van voordrachten. De faculteiten stonden geheel buiten spel. Al te duidelijke voorkeuren, adviezen of aanbevelingen van die zijde konden alleen maar averechts uitwerken. Over de gemiste kansen van Van Oosterzee, zie: Van Rhijn, *Gemeenschap en vereenzaming*, 140-159.

⁷ La Saussaye maakte in het studiejaar 1839-1840 deel uit van het *collegium* van het Leidsche Studenten Corps, Achtereenvolgens als substituut-censor en vice-praeses en in 1840-’41 als abactis, vice-praeses en praeses. S.G. Morsik e.a. ed, *Geschiedboek van de Leidse Studentenvereniging Minerva* (z. p. [Leiden] 1989) 341.

⁸ Mededeling van A.W. Bronsveld, opgetekend door A.M. Brouwer omstreeks 1905. Zie: interview van A.M. Brouwer met A.W. Bronsveld, CB 308. Bronsveld kende dit incident door zijn vrouw, een kleindochter van Clarisse. Zie: L.C. Suttorp, *Dr. A.W. Bronsveld: zijn visie op een halve eeuw* (Assen 1966) 6. Zie voor J. Clarisse (1770-1848): *BLGNP* V, 112-117 (J. Vree).

en studiegenoot Van Vloten herinnerde zich La Saussaye als vrolijk en lustig ‘in ‘t deftig Leiden’ rondartelend, ‘in wandel en leer beiden, onder de vrijzinnigsten zijner tijdgenooten’ behorend. Wie kon zich dat voorstellen, verzuchtte Van Vloten venijnig: ‘*quantum mutatus ab illo*’.⁹ Venijnig omdat de mentale metamorfose van een lenige liberale student naar een zwaartillende orthodoxe dominee zich weerspiegelde in een fysieke gedaantewisseling.¹⁰ Met de zwaarlijvigheid van La Saussaye dreef hij wel vaker de spot.¹¹ Overigens liet Van Oosterzee zich in dit opzicht ook niet onbetuigd. Bij zijn eerste kennismaking met La Saussaye was hij verbaasd ‘kostbaar metaal’ te vinden onder ‘dien aarden vleeschklomp’.¹² La Saussaye stond in Leiden ook bekend als de harde werker die hij zijn gehele leven is gebleven, een instelling waar hij volgens Beets tenslotte aan te gronde is gegaan.¹³

Anders dan La Saussaye was de jonge Van Bell een studiosus die geheel opging in zijn studie en zich alras met vrucht wierp op het beantwoorden van academische prijsvragen.¹⁴ De pas aangetreden Scholten was daar ongetwijfeld debet aan. Hij liet een verrassend nieuw geluid horen dat velen fascineerde. Zijn oratie werd door de studenten met gejuich ontvangen.¹⁵ Van Bell werd als een van de eerste en meest geliefde leerlingen van Scholten en diens wapendrager beschouwd. Vandaar de lof die hij Scholten in zijn oratie toezwaaide als een ‘Godgeleerde [...] met wiens optreden een nieuw kenmerkend tijdvak van de

⁹ J. van Vloten, ‘Een misverstand?’, *De Dageraad* 10 (1860) 317. Een aardige karaktertekening van La Saussaye heeft zijn hartsvriend Gerrit de Clercq in diens dagboek gegeven: ‘Hij heeft een alleropregst en edelst karakter; het hart ligt hem, om zoo te zeggen, op de tong; daarbij is hij heel aardig. Onder mijn aangenaamste avondjes zijn die ik met hem en Piet Blussé passeer. Zijn onhandigheid en zwaarigheid zijn altijd een onuitputtelijke bron van plaisanterie, die hij perfect weet op te nemen en te riposteren. Hij wordt tegenwoordig misschien wel wat heel ernstig en neerziende op studenten-conversatie, hetgeen zich echter best laat expliceren. Hij is met een zeer lief, mooi doch arm meisje geëngageerd.’ Geciteerd in: P.J. Meertens, ‘De jeugd van Gerrit de Clercq’, *De Gids* 108 (1944) 70.

¹⁰ La Saussaye tekende zich zelf als student ook als liberaal, maar dat was meer op grond van jeugdigheid dan uit overtuiging. Zie: La Saussaye, ‘Antwoord aan ds. J.H. Gunning’, *VW I*, 450.

¹¹ Van Vloten, ‘Hoe een mystieke dreamer’ 401-402. Wat zwaarlijvigheid van La Saussaye betrof, schreef Van Vloten: ‘[...] men kent het kerkelijke zweefpunt van den zwaargeloovigen Rotterdamschen kerkleeraar De la Saussaye [...], ‘Pot en ketel in strijd’, *De Dageraad* 18 (1864) 126. La Saussaye noemde zich als student liberaal. Zie: ‘Antwoord aan ds. J.H. Gunning Jr.’ (1857), *VW I*, 445. Vermoedelijk werd zijn zwaarlijvigheid La Saussaye in februari 1874 fataal. Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 32. Ook Busken Huet ontzag La Saussaye niet wat betreft zijn postuur. Bij zijn overlijden schreef hij aan Potgieter: ‘Menigmaal heb ik de indruk ontvangen dat zijne opregt bedoelde diepzinnigheid een gevolg van volbloedigheid of zwaarlijvigheid was [...]’. Potgieter aan Busken Huet, 1 april 1874, *De volledige briefwisseling van E.J. Potgieter en Cd. Busken Huet II*, 650.

¹² Van Oosterzee aan Da Costa, 23 augustus 1854. Geciteerd in: A.C. Honders, *Doen en laten in Ernst en Vrede: notities over een broederkring en een tijdschrift* [diss. UVA] (Den Haag 1963) 99.

¹³ ‘Hij [La Saussaye] heeft altijd heel hard gewerkt, stond in zijn studententijd daarvoor al bekend. [...] Ten slotte is hij ook door overwerken gestorven.’ Zie: interview van A.M. Brouwer met Nicolaas Beets, CB 311.

¹⁴ Rovers, ‘Levensbericht van dr. F.W.B. van Bell’, 21-22.

¹⁵ A. Kuenen, ‘Levensbericht J.H. Scholten’, *Jaarboek Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen* 1885 99. Voortaan te citeren als: *Jaarboek KNAW*.

geschiedenis onze Nederlandsche theologie met zeldzamen luister begon'.¹⁶ Namens oud-leerlingen deed hij dat in 1880 nog eens over door Scholten te huldigen als *Theologiae inter Batavos renovator*.¹⁷ Het was dan ook een bemoediging te weten dat zijn leermeester hem op deze plaats wenste te zien.¹⁸

De hoge verwachtingen die de student Van Bell koesterde ten aanzien van de charismatische Scholten leefden aanvankelijk ook bij La Saussaye toen deze in 1848 als jong predikant naar Leiden terugkeerde. De zes jaren die hij in Leeuwarden had gestaan waren uiterst vruchtbaar geweest door verdieping van studie, die hij in de buurt van zijn oude alma mater hoopte voort te zetten. Die belangstelling zal zeker gestimuleerd zijn door de gesprekken met Allard Pierson die uit Utrecht met regelmaat naar Leiden kwam om Scholten te horen; gesprekken 'onder de geurigste blaauwe wolkjens bij het knappende haardsteê-vuur of op Leidens stille cingels'.¹⁹ Deze bezoeken verbaasden naar zeggen van Valetton Scholten: 'Moet je weer naar die dominee op de Vest?', placht hij Pierson te vragen: 'Wat doe je toch bij die dominee?'²⁰

De vernieuwing van de theologie als wetenschap die Scholten voorstond, streefde La Saussaye ook na.²¹ Hij zette zich daarom, naar eigen zeggen, hoopvol aan de bestudering van *De Leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen*, het *magnum opus* van de jonge Scholten waarvan het eerste deel in 1848 verscheen.²² Hier zou, zo was zijn verwachting, wetenschap bedreven worden door vanuit één beginsel stapsgewijze een theologisch systeem te ontwikkelen. Een goed fundament was daarom onontbeerlijk, elke zwakke stee zou zich

¹⁶ F.W.B. van Bell, *Het karakter der onafhankelijke theologie* (Groningen 1872) 31.

¹⁷ Kuenen, 'Levensbericht J.H. Scholten', 125-126.

¹⁸ Van Bell, *Het karakter der onafhankelijke theologie*, 31.

¹⁹ Allard Pierson, *Tot opheldering en verzoening* (Haarlem 1864) 19. De contacten met La Saussaye zullen via Réveil-kringen in Amsterdam gelegd zijn die La Saussaye regelmatig bezocht. Zie: A.M. Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 77.

²⁰ Zie: interview van A.M. Brouwer met J.J.P. Valetton jr., CB 309. Overigens was Pierson niet de enige Utrechter die voor enige tijd zijn tenten in Leiden opsloeg: 'Aussi vit-on plusieurs des partisans décidés de l'école de M. Opzoomer venir achever leurs études à Leide, et recevoir de M. Scholten le baptême théologique, qu'ils n'avaient pas obtenus à Utrecht.' La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, 442. Er ging kennelijk zo weinig inspiratie van de Utrechtse hoogleraren uit dat menigeen zijn heil zocht in Leiden: 'Een jaar althans wilden zij Scholten hooren en deelnemen aan de beweging der geesten, door hem gewekt.' Zie: J. van Loenen Martinet, 'Levensbericht van dr. M.A.N. Rovers', in: *Jaarboek MNL* 1898, 236.

²¹ La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 33-34.

²² J.H. Scholten, *De Leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen* (Leiden 1848-1852) 2 dln. 'Dans le désir sincère de partager l'admiration de ses disciples, je serais volontiers entré dans leurs rangs et l'on m'aurait vu figurer parmi ses adeptes les plus ardents, si j'eusse trouvé dans son livre l'écho de ma conscience, l'explication de mes expériences chrétiennes, ou quelque chose de plus élevé que j'avais puisé moi-même dans l'Évangile' en: 'J'analysai chacun des chapitres de son livre: je m'attachai à montrer que les faits ne comportent point l'explication qu'il leur donne.' La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, 419 resp. 419-420. Zie ook: La Saussaye, *Beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 33 en 282.

vroeg of laat wreken in de uitwerking.²³ Vooral naar het vinden van een vaste grondslag - hij sprak bij voorkeur van beginsel - ging de belangstelling van La Saussaye uit.

Daarom volgde hij naar eigen zeggen gespannen de methodestrijd die tegen het einde van de jaren veertig ontbrandde tussen de Leidse theoloog Scholten en de Utrechtse filosoof Opzoomer. Dat Scholten opkwam voor het eigen recht van de theologie als wetenschap juichte hij van harte toe. Hij zag deze poging in het licht van *l'esprit moderne* die hij ook in kerk en theologie zag doorbreken en die een breuk inhield met traditionele denkvormen en vastgelopen tegenstellingen, zoals die tussen het rationalisme en supranaturalisme.²⁴ Onder rationalisme verstond La Saussaye het streven om het transcendente uit het immanente te verklaren, het supranaturalisme zag hij als een weigering om de menselijke geest ontvankelijk te verklaren voor de Openbaring.²⁵ Zijn sympathie leek uit te gaan naar het rationalisme dat hij evenwel om haar eenzijdigheid niet kon omarmen.

‘Ik versta onder rationalisme, niet alleen geen onzedelijke onverschilligheid noch boosaardig ongelooft [zoals de orthodoxie van oordeel was, PWJLG], maar zelfs eene rigting, die haar regt heeft, die eene waarheid, een zedelijk belang verdedigt, dat door de orthodoxie maar al te zeer verwaarloosd wordt, de roeping namelijk om de waarheid Gods te verstaan, het geloof aan de onmogelijkheid van een essentieelen strijd tusschen rede en openbaring.’²⁶

Theologie zou zich, zo hoopte La Saussaye, ontwikkelen van een kerkelijk gebonden discipline tot een in de geloofservaring gegronde vrije wetenschap.²⁷ Deze opvatting van theologie als wetenschap zou La Saussaye ook in later jaren keer op keer uitdragen, waarbij hij geen tegenstelling zag tussen geloof en wetenschap, mits geloof niet werd opgevat als het aannemen van eeuwige waarheden maar als bron van leven. Geloof was voor hem namelijk niet van cognitieve maar existentiële aard. Maar alras sloegen de hoge verwachtingen om in teleurstelling. Deze pennenstrijd bleek niet uit te komen boven een op de persoon gerichte polemiek. Beide coryfeeën leken hem meer geïnteresseerd in het elkaar afvangen van vliegen

²³ ‘Als de grondslagen niet goed gelegd zijn, zal ook het gansche gebouw, dat op die grondslagen is opgetrokken, niet vast en stevig kunnen zijn.’ La Saussaye, *Beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 107.

²⁴ Zie voor de betekenis van ‘l'esprit moderne’ bij La Saussaye: J.J. van Toorenenbergen, ‘Levensbericht van dr. Daniël Chantepie de la Saussaye’, *Jaarboek MNL* 1874, 173. De Franse theoloog Frédéric de Rougemont (1808-1876) wist het hart van La Saussayes theologische streven te raken door te stellen dat hij ‘au monde moderne la vrai science chrétienne’ wilde geven. Frédéric de Rougemont, *Les deux cités: la philosophie d'histoire aux différents âges de l'humanité* (Parijs 1874) II 550.

²⁵ ‘Het rationalisme is mij die rigting, die het natuurlijke licht van rede en geweten niet laat rigten door de openbaring, maar integendeel de openbaring daaraan onderwerpt en daardoor laat rigten.’ La Saussaye, *De nood der Kerk*, 539.

²⁶ La Saussaye, *De nood der Kerk*, 539.

²⁷ ‘[...] vrije ontwikkeling der wetenschap op den grondslag van het geloof in J.C. als den Zaligmaker der wereld.’ La Saussaye, ‘Gezag en vrijheid’, 88 noot 2.

dan in het vinden van waarheid.²⁸ Hoe interessant en waardevol de uitkomsten ook konden zijn, het woog niet op tegen gebrek aan methodische of filosofische doordenking, die La Saussaye zowel bij Scholten en als Opzoomer miste.²⁹

La Saussaye ontleedde twee jaar achtereen uiterst zorgvuldig Scholtens dogmatiek.³⁰ Hij onderzocht elke bewering, elke conclusie op consistentie en raakte gaandeweg teleurgesteld. Hij bleek zich zelfs een anatoom te wanen toen hem gewaar werd dat het leven uit dit artefact vrijwel geheel geweken was. La Saussaye zag namelijk ‘eene ontredderde en uitgeplunderde dogmatiek [...], waarin nog alleen de overgeblevene formules en de hier en daar geïsoleerd staande gebleven stellingen herinneren aan de majesteit van het gesloopte gebouw.’³¹ Het leven was geweken. Wat als het toppunt van dogmatische wetenschap gold, was hem meer schijn dan wezen gebleken.³² Hier wreekte zich dat Scholten niet uitgegaan was van een levenskrachtig beginsel dat zijn onderzoek tot in alle onderdelen had kunnen bezielen. Onder beginsel verstond La Saussaye niet een concept, een *Gedankending*, maar de transcendente oorsprong van het geloof of zoals hij het formuleerde: ‘de magt die ten grondslag ligt aan de verschijnselen’.³³ Hij zag beginsel als bron of kiem: ‘een beginsel is toch beginsel, alleen omdat het de kracht heeft zich te ontwikkelen’.³⁴ Afgezien van het ontbreken van een beginsel, schoot Scholten in de uitwerking van zijn dogmatiek op drie

²⁸ ‘La question de principe a été noyée dans ces luttes personnelles, et au grand détriment de la vérité, M. Scholten a suivi son chemin et M. Opzoomer le sien, sans qu’on les ait plus vus se soucier l’un de l’autre jusqu’à ces derniers temps [1860] où, après une interruption de quelques années, toutes les questions semblent se relever en Hollande.’ La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, 406-407.

²⁹ Zo leek de scherpzinnigheid, waarmee J.I. Doedes in zijn *Modern of apostolisch christendom* (Utrecht 1860) met zijn tegenstanders polemiseerde, niet op te wegen tegen het gebrek aan methodische doordenking. ‘Je rends hommage [...] au talent, avec lequel M. Doedes découvre les lacunes dans l’argumentation de ceux qu’il combat. Mais la question de la méthode, question vitale dans les débats actuels, n’est pas traitée.’ La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, 408 noot 6.

³⁰ La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 283.

³¹ La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 283-284.

³² Ook in een ander opzicht nam La Saussaye aanstoot aan de schijn die Scholten ophield en dat was diens orthodoxe taalgebruik. Zie: La Saussaye, *Beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 65. Daarin vond hij Van Vloten aan zijn zijde die Scholten verweet heel goed te weten: ‘dat die ‘Kristus in onbenevelde glans’ op wie hij [...] een zoo begoochelend uitzicht opent, een geheel andere Kristus is, dan zich ieder eenvoudig Kristen onder die weidschen naam voorstellen moet.’ Dit verhullende taalgebruik vond Van Vloten symptomatisch voor Scholten. Hij riep in herinnering dat de Leidse hoogleraar J.F. van Oordt vertelde hoe de Franeker hoogleraar als predikant van Meerkerk ‘den boeren van die plaats onder de meeste Catechismusvaardige vormen en klanken, de meest nieuwerwetsche denkbeelden had voor weten voor te zetten’. Zie: J. van Vloten, ‘Godgeleerdheid’, *De Dageraad* 9 (1859) 389. Ook Van Gheel Gildemeester wist dit, zij het meer dan een halve eeuw later, te vertellen: ‘[...] in de gemeente maakten de leerlingen van Scholten in den eersten tijd den indruk van ‘gereformeerden’. Wanneer zij dan spraken, in de termen van hunnen leermeester, over ‘Gods volstrekte soevereiniteit’, dan zeiden de Utrechtsche en de Zuid-Hollandsche boeren dat de oude zuivere leer weer in de hervormde kerk gepreekt werd, maar ze vergisten zich in het soortelijk gewicht.’ Van Gheel Gildemeester, ‘De ethischen’, 25.

³³ La Saussaye, ‘Het christendom, de verzoening van wijsbegeerte en godsdienst: eene wijsgeerig-geschiedkundige schets’ (1856), VWI, 378.

³⁴ La Saussaye, ‘Het christendom, de verzoening van wijsbegeerte en godsdienst’, 380.

fronten tekort: als denker, als historicus en als kenner van de kerk.³⁵ Het loog er niet om. De hoogleraar nam het oordeel van de dominee dan ook niet in dank af en reageerde uiterst laatdunkend.³⁶ Ooit had La Saussaye het plan opgevat om het werk van Opzoomer aan een soortgelijke fundamentele of beginselkritiek te onderwerpen, maar daar is het nooit van gekomen.³⁷

Alleen het geloof

Het volgende voorbeeld moge dienen om duidelijk te maken wat La Saussaye in zijn kritiek op Scholten voor ogen stond. Een voorbeeld dat ook helder in het licht stelt hoe in ethische kring gedacht werd over de moderne bijbelkritiek die ten tijde van Gerretsen een dramatische rol zou gaan spelen, waarover in hoofdstuk IV meer.

In de negentiende eeuw werd algemeen aangenomen dat de reformatoren het *sola scriptura* gebruikten om daar het leerstuk *sola fide* op te baseren.³⁸ De gedachtegang was dat de waarheid van de bijbel logischerwijs aan de waarheid van de rechtvaardigingsleer vooraf moest gaan. La Saussaye vond dit moeilijk te accepteren. De ontdekking van de reformatoren dat het geloof de enige bron van heilszekerheid was, sloot volgens hem elke behoefte uit om geloofszekerheid te funderen op de bijbel.³⁹ Die behoefte zou zich gaandeweg geopenbaard hebben toen het vuur van de reformatie doofde.⁴⁰ Het was La Saussaye onbegrijpelijk dat Scholten niet terugkeerde tot de bron van de reformatie en bleef hangen in de protestantse scholastiek. Scholten schoot tekort als wetenschappelijk denker door zich te laten binden door de traditie. Maar los daarvan, kende Scholten zijn ‘Schweizer’, het standaardwerk voor de dogmengeschiedenis van de gereformeerde kerk naar analogie waarvan hij zijn *Leer der*

³⁵ ‘Le livre me semblait manquer tout à la fois de la profondeur spéculative dont doit faire preuve celui qui, de nos jours, rédige une dogmatique, de la critique historique requise de qui retrace l’histoire du dogme, et du sens ecclésiastique que doit posséder quiconque veut rendre compte du développement d’une Église.’ La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, 419.

³⁶ Zie: F.G.M. Broeyer, ‘Een professor en een dominee: J.H. Scholtens Voorrede tot de derde uitgave van De Leer der Hervormde Kerk (1858)’, in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper, *Is ’t waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de ‘lange’ negentiende eeuw* (Zoetermeer 2005) 133-152.

³⁷ Zie: La Saussaye, ‘Empirisch of ethisch?’, VW I, 524-525.

³⁸ Zie: La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 47-70.

³⁹ Deze behoefte had volgens La Saussaye ook een apologetische strekking om het leerstuk van het *sola fide* tegen de aanvallen van Rome te verdedigen. La Saussaye, *Godsdienstige bewegingen van dezen tijd in haren oorsprong geschetst* (1863) VW II, 556.

⁴⁰ Het beeld van het uitdoven van het elan van de reformatoren kwam ook voor bij de Heidelbergse theoloog K.-B. Hundeshagen, die La Saussaye uitvoerig in het Frans citeerde in *La crise religieuse en Hollande*, 397-398. Het citaat stamt uit K.-B. Hundeshagen, *Der deutsche Protestantismus* (Frankfurt 1847²) 165-167. Zie voor K.-B. Hundeshagen (1810-1872): BBKL II, 1180-1182 (F.W. Bautz). Het is opmerkelijk dat Groen van Prinsterer in een aanbevelingsbrief uit 1860 aan de Zwitserse kerkhistoricus J.-H. Merle d’Aubigné Hundeshagen noemde als een theoloog met wie La Saussaye zich verwant voelde. Hoogstwaarschijnlijk deed hij dit op grond van voornoemd citaat in *La crise religieuse en Hollande*. Zie: Groen van Prinsterer aan J.-H. Merle d’Aubigné, 14 juli 1860, Nationaal archief, Archief Groen van Prinsterer, inv. nr. 124A18. Voortaan citeren als: AGP.

Hervormde Kerk geconcipieerd had, wel echt?⁴¹ Deze eminente Zwitserse historicus had immers aangetoond dat het leerstuk van het *sola scriptura* voor de reformatoren van ondergeschikt belang was geweest.⁴² Overigens kon Scholten naar het oordeel van de Leidse predikant een voorbeeld nemen aan de werkwijze van de Zwitserse auteur: diens objectiviteit stond in sterk contrast met de Hollandse dogmaticus die wel al te nadrukkelijk zijn eigen visie liet prevaleren.⁴³ Ging Scholten wel als een moderne onderzoeker te werk of was hij eigenlijk een ouderwetse geleerde die zijn kennis met éclat uitstalde? zo leek La Saussaye te suggereren.⁴⁴

Als niet de bijbel, maar het geloof de bron van openbaring was, zoals La Saussaye in het voetspoor van de reformatoren stellig geloofde, dan diende een theoloog die wetenschappelijk te werk wilde te gaan, zich niet te baseren op de bijbel, maar op het geloofsleven als empirisch verschijnsel.⁴⁵ De ontwikkeling van de theologie als op de geestelijke ervaring gebaseerde wetenschap was het doel dat La Saussaye zich al jong gesteld had en voortdurend in het oog heeft gehouden bij zijn dogmatische verkenningen. Zijn oratie

⁴¹ A. Schweizer, *Die Glaubenslehre der evangelisch-reformierten Kirche dargestellt und aus den Quellen belegt* (Zürich 1844-1847). Zie voor A. Schweizer (1808-1888): *BBKL* IX, 1212-1215 (E. Hauschildt). Albrecht Ritschl ging enkele decennia later een stap verder dan Schweizer door aan te tonen dat het leerstuk van het *sola scriptura* een inventie uit het begin van de negentiende eeuw was. Zie: A. Ritschl, 'Über die beiden Prinzipien des Protestantismus', *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 1 (1877) 402-403. Zie voor A. Ritschl (1822-1889): *BBKL* VIII, 396-401 (K. Kienzer). Geciteerd in: Is. van Dijk, 'De toetssteen der dogmatiek' (1877), in: J.J. Bleeker ed, *Gezamenlijke geschriften van dr. Is. Van Dijk* (Groningen 1917) I 51 en 83 noot 68.

⁴² Wat Schweizer voor de gereformeerde traditie had vastgesteld, had I.A. Dorner tegelijkertijd voor de Lutherse gedaan. I.A. Dorner, *Das Princip unsrer Kirche nach dem innern Verhältniß seiner zwei Seiten betrachtet* (Kiel 1841). Zie: La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 49.

⁴³ 'De Schr. [Schweizer] bestudeert zijn onderwerp en beschouwt het zoo als het is, zonder inmenging van subjectieve meeningen, vòòr hij het aan eigen kritiek onderwerpt. In dit opzicht kunnen wij niet anders zien, dan dat het contrasteert met het werk van Scholten, die in den regel zijne eigene beschouwingen als die der gereformeerde Kerk voorstelt, en deze zóó weinig uit de bronnen zelve schijnt te hebben geput, hoe rijk de opsomming daarvan is in de inleiding, dat zijne meeste aanhalingen aan Schweizer ontleend.' La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 78 noot 1.

⁴⁴ Clarisse was voor La Saussaye het toonbeeld van geleerdheid: '[...] le professeur Clarisse, auquel son immense savoir avait fait appliquer le titre d'encyclopédie vivante,' La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, 362. Voor de zoon van La Saussaye waren de Leidse leermeesters van zijn vader prototypen van 'geleerden', '[...] maar op den afstand van ¾ eeuw gezien kunnen wij klaar begrijpen dat Van Hengel, Clarisse, Kist. geen diepe invloed uitoefenden. Kundige, geleerde mannen misschien; maar buiten de stroom der wereld in een mate waarvan we ons nauwelijks een denkbeeld kunnen vormen.' P.D. Chantepie de la Saussaye, *Het leven van Nicolaas Beets* (Haarlem 1904¹) 19. In dit opzicht zegt het wellicht iets over deze in zichzelf gekeerde mentaliteit dat Clarisse op college verscheen in 'een groene of roode japon gewikkeld' alsof hij uit de achttiende eeuw binnenstapte. Zie: W.N. du Rieu, 'Levensbericht van dr. Gilles Dionysius Jacobus Schotel', in: *Jaarboek MNL* 1898, 194. De tegenstelling tussen 'geleerdheid' en 'wetenschap' was een vrij algemeen verschijnsel sinds de tweede helft van de negentiende eeuw. Zie: J.C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding: de modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* [diss. Maastricht] (Hilversum 1992) 204-230.

⁴⁵ La Saussaye sprak van de bijbel als *norma et canon credendorum* in tegenstelling tot het gebruikelijke *fons et canon credendorum*. Zie: La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 77.

uit 1872 kan als een systematische ontvouwing en samenvatting van dit wetenschappelijk credo gezien worden.

Deze constatering contrasteert met het beeld van La Saussaye als een speculatieve denker, gespeend van wetenschappelijke objectiviteit. Dat was niet zonder reden zoals nog aan de orde zal komen. La Saussaye was inderdaad een speculatief denker, maar wel een die uitging van de religieuze ervaring. Zijn denken stond, zoals in de inleiding al ter sprake kwam, in het spanningsveld tussen transcendentie en immanentie.⁴⁶ Maar waar in vroeger tijd begrijpelijkerwijs het transcendente op de voorgrond stond, was het voor La Saussaye onontkoombaar om nu de immanentie Gods te erkennen: ‘Even noodzakelijk als voor den Israëliet de transcendentie Gods het beginsel was zijner wereldbeschouwing, even noodzakelijk is de immanentie Gods het beginsel der onze.’⁴⁷ Wie hierin niet meeging, miskende Gods hand in de geschiedenis.

In de beeldvorming is het transcendente aspect van het denken van La Saussaye gaan domineren en is het immanente karakter tamelijk onderbelicht gebleven. De oorzaken daarvan, voor zover te achterhalen, zullen nog aan de orde komen. In dit hoofdstuk wordt vooral het empirische aspect van het denken van La Saussaye belicht, onder meer aan de hand van polemieken met Allard Pierson; in het volgende hoofdstuk komen de speculatieve aspecten aan de orde. Voorts wordt hieronder aan de orde gesteld op welke wijze zijn ongewone denkwijze uitwerkte in zijn biografie, vooral waar het zijn academische aspiraties betrof. Archiefonderzoek heeft uitgewezen dat de wetenschappelijke merites van La Saussaye meer gewaardeerd zijn dan tot nu toe aangenomen werd.

Groningse benoemingen als erkenning

Terug naar Groningen. Voor beide benoemden was het een langverwachte erkenning. Niet alleen erkenning van hun wetenschappelijk merites, maar ook erkenning van de theologische richtingen die zij vertegenwoordigden: La Saussaye de ethische en Van Bell de moderne richting. De aanhangers van de ethische richting zullen dat waarschijnlijk als een grotere overwinning ervaren hebben dan de modernen. Het modernisme domineerde al ruim twee decennia in Leiden, maar daar was het tot de benoeming van Van Bell in Groningen bij

⁴⁶ ‘[...] als wij van de immanentie Gods spreken, de transcendentie van zelve voorondersteld wordt, en omgekeerd, dat wij zonder immanentie van geen transcendentie zouden kunnen spreken.’ La Saussaye, ‘Christelijke wetenschap’ (1870), VW III, 363 noot 15.

⁴⁷ La Saussaye, *Een woord van toelichting, naar aanleiding van de recensie van dr. A. Pierson over de inauguratie van dr. J.I. Doedes* (1859) VW II, 300.

gebleven. Hij was daar overigens wel een beetje trots op.⁴⁸ Met de benoeming van La Saussaye deed de ethische richting haar entree aan de universiteit. Naar bleek was het een glorieuze entree, want binnen enkele jaren volgden de benoemingen van ethische hoogleraren, eerst in Groningen en vervolgens ook in Utrecht, elkaar snel op. Omstreeks de eeuwwisseling was Leiden nog steeds de bakermat van het modernisme en was Utrecht het hart van de ethische theologie geworden. Dat laatste leidde, zoals in hoofdstuk V aan de orde zal komen, tot grote ergernis bij de orthodoxie die alles in het werk zou stellen om daar grondig verandering in te brengen.

Ook anderszins was de benoeming van La Saussaye een triomf. Zijn kandidatuur door de Groningse curatoren ondervond geen enkele tegenspraak in politiek Den Haag. Dat was wel eens ander geweest zoals nog zal blijken. Bij Van Bell was het anders gesteld. Hij haalde het bij de stemmingen onder curatoren geen enkele keer en verscheen dus niet op de voordracht. Als de minister niet ingegrepen had, was niet hij maar de Haagse hervormde predikant G.H. Lamers, geestverwant van La Saussaye, naar Groningen gekomen.⁴⁹

Aangezien alle genomineerden min of meer tot de ethische richting behoorden, kon men zich in Den Haag niet aan de indruk onttrekken dat curatoren meer op de kerkelijke richting dan op de wetenschappelijke merites van de kandidaten hadden gelet. Daar wees een ambtelijke notitie de minister op: ‘Het is duidelijk, dat, met afwijking van de tot nu toe te Groningen gevolgde zienswijze, de curatoren hebben gezocht naar personen behorende tot de positief evangelische richting.’⁵⁰ Onder ‘positief evangelisch’ werd doorgaans orthodox verstaan. De toevoeging ‘positief’ wilde zeggen dat het geloof de vrucht was van een openbaring die als een goddelijk ingrijpen niet herleid kon worden tot natuurlijke wereldorde.⁵¹ Deze voorkeur kon inderdaad als een koerswijziging in het Groningse benoemingsbeleid gezien worden. Lange tijd domineerde de zogenaamde Groninger richting, een kerkelijk-theologische stroming die wars was van alle intellectualisme in geloof en theologie, op ‘gemoed, gevoel en

⁴⁸ Zie voor zijn benoeming als ‘modern’ theoloog: F.W.B. van Bell, ‘Het laatste stuk van het tijdschrift *Waarheid in Liefde*’, *Theologisch Tijdschrift* 8 (1874) 147.

⁴⁹ Er werd met gesloten briefjes gestemd. Voor de vacature-Hofstede de Groot kreeg La Saussaye in de eerste ronde drie van de vijf stemmen, G.H. Lamers voor de vacature-Muurling eveneens drie stemmen. Als tweede onder La Saussaye volgde J. Cramer en na Lamers werd J.J. van Toorenenbergen genoemd. Alle genomineerden behoorden min of meer tot de ethische richting. Zie: Notulen curatoren, 29 juni 1872 Groninger Archieven, archief curatoren der Groninger universiteit, inv. nr. A 47. Voortaan te citeren als: ACG 135. Lamers zou in 1874 La Saussaye te Groningen opvolgen.

⁵⁰ Ambtelijke notitie, Kabinet 1872 165.

⁵¹ Zie bijvoorbeeld: J.H. Gunning jr., ‘Natuurlijkheid’, *Het Eeuwig Evangelie: Christelijk Maandschrift* 9 (1870) 129.

hart' kwam het aan en die zich lange tijd noch bij het modernisme, noch bij de orthodoxie thuis voelde.⁵²

Den Haag wilde kennelijk meer kleur en variatie naast de uitgesproken moderne en orthodoxe faculteiten te Leiden en Utrecht.⁵³ Maar zulke overwegingen werden achter gesloten deuren geuit, zeker in het liberale Den Haag dat zich nadrukkelijk wilde onthouden van inhoudelijke overwegingen bij hoogleraarbenoemingen. De overheid, of dit nu de minister was of het curatorium, diende immers louter en alleen te letten op wetenschappelijke vereisten of zoals het ambtelijke advies formuleerde: wetenschap als 'objectieve waarheid'.⁵⁴ Vooral bij theologie konden levensbeschouwelijke *partis pris* op de loer liggen en daarom was waakzaamheid geboden, in het bijzonder voor overheidsdienaren zoals ministers en curatoren.⁵⁵ Wilde men levensbeschouwelijke eenzijdigheid voorkomen, dan was alleen de koninklijke weg van wetenschappelijk prestige te begaan. En zo geschiedde. La Saussaye werd goed bevonden, maar wat de kandidatuur van Lamers betrof: er waren zeker anderen te noemen, meende men in Den Haag, die hem naar de kroon staken.⁵⁶ En zo verscheen Van Bell ten langen leste toch nog op het toneel.⁵⁷ Maar - nogmaals - niet dan nadat curatoren door

⁵² Zie voor de Groninger richting: Jasper Vree, *De Groninger godgeleerden: de oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)* [diss. VU] (Kampen 1984). J.J.P. Valetton jr., coryfee van de jongere generatie ethische theologen, meende dat men in Groningen genoeg had van de Groninger richting. Het leven was er - naar zijn zeggen - uit. Men zou zich geërgerd hebben aan de pedanterie van P. Hofstede de Groot, haar onbetwiste leider, die dacht overal een antwoord op te weten. Zie: interview van Brouwer met Valetton, CB 309. Valetton moet goed op de hoogte geweest zijn van de Groningse situatie omdat zijn vader daar ten tijde van de benoemingskwestie hoogleraar was.

⁵³ In het ambtelijk advies over de Groningse voordrachten uit 1872 werd over Van Bell gezegd: 'Hij is humaan en billijk in het waardeeren van het goede bij andersdenkenden. Hij is naar het mij voorkomt een modern man van de regterzijde. Hij kan uitmuntend in vrede leven met Chantepie.' Ambtelijke notitie, Kabinet 165. Wat betreft de profilering van de drie theologische faculteiten wilden de Utrechtse curatoren tegenwicht bieden tegen de uitgesproken moderne richting in Leiden en de Groninger theologie. Leiden kon dan wel beschikken over 'godgeleerden van uitstekende talenten en bekwaamheid', in Utrecht werden de belangen van de Nederlandse Hervormde Kerk veiliggesteld en konden ouders hun zonen veilig aan haar hoogleraren, die de 'bezadigd conservatieve rigting' toegedaan waren, toevertrouwen. Zie: notulen curatoren, 11 oktober 1862 [naar aanleiding van de voordracht van J.J. van Oosterzee en La Saussaye], Het Utrechts Archief, archief van het college van curatoren van de Rijksuniversiteit Utrecht, inv. nr. 88. Voortaan te citeren als: ACU.

⁵⁴ Ambtelijke notitie, Kabinet 165. In dit licht is het begrijpelijk dat de toelichting in de conceptvoordracht van Van Oosterzee in de definitieve versie verdween. Utrecht wilde in het liberale Den Haag kennelijk niet de indruk wekken tegenover het wetenschappelijke Leiden een kerkelijke opleiding te zijn.

⁵⁵ 'Het komt mij voor dat de regering zich bij het vervullen van leerstoelen - vooral voor theologie - dient te onthouden van een onderzoek naar de rigting der kandidaten, althans van het voorstellen daarvan als toetssteen van geschiktheid.' Ambtelijke notitie, Kabinet 165.

⁵⁶ De minister vroeg curatoren hun mening te geven over Van Bell en Oort, omdat hij voornemens was dit tweetal bij de koning voor te dragen. Zie: minister aan curatoren, 13 augustus 1872. Curatoren reageerden op 24 augustus 1872. Zij gaven de voorkeur aan Van Bell boven Oort, maar tekenden aan dat een meerderheid Cramer, de tweede na La Saussaye op de voordracht, hoger inschatte dan Van Bell. Tevens tekenden zij aan dat Van Bell bij hun eerste beraadslagingen niet aan hun aandacht ontsnap was. Zie: curatoren aan minister, 24 augustus 1872, Kabinet 165.

⁵⁷ 'Er zijn wetenschappelijke theologanten van meer naam, die meer gepresteerd hebben, maar niet tot de positief evangelische rigting behoren & wellicht uit dien hoofde minder uwe aandacht getrokken hebben. Zoo worden

de minister gekapitteld waren over de levensbeschouwelijke voorkeur die zij aan de dag hadden gelegd bij hun voordracht voor de vacature-Muurling.⁵⁸

Van Bell mocht dan wel de eerste ‘moderne’ hoogleraar in Groningen zijn, allengs werd hij daar een eenling daar het telkens ethische theologen waren die de opengevallen plaatsen innamen.⁵⁹ Toen de historicus P.J. Blok er in 1884 een leerstoel kwam bezetten, schreef deze aan zijn collega Robert Fruin: ‘Van uw kennissen ontmoet ik den heer Van Bell nog al dikwijls in onze wachtkamer; hij is de blijmoedigheid en goedhartigheid in eigen persoon, maar heeft het wel eens wat warm tussen al die ethische collega’s.’⁶⁰ Als we La Saussaye mogen geloven, zag men in Van Bell vooral de wetenschapper en zag men hem zelfs als een speculatieve geest van wie niet veel wetenschappelijks te verwachten was.⁶¹ Maar weldra scheen ook La Saussaye een man van wetenschap te zijn. De Groningse hoogleraar J.H. Philipse liet zich bijvoorbeeld bij het plotselinge overlijden van La Saussaye in 1874 lovend over hem uit en vond zijn heengaan vooral voor Groningen een verlies: ‘Hij was hier zo nuttig, vooral aan de Groninger hoogeschool, en is volgens de meening van bevoegde beoordelaars in den lande volstrekt niet te remplaceren.’⁶² De zoon van La Saussaye, Pierre-Daniël, was een andere mening toegedaan.⁶³ Hij zag zijn vader vooral als

met groote lof vermeld de predikanten te Amsterdam Dr. F.W.B. van Bell & te Harlingen H. Oort.’ Minister aan curatoren, 13 augustus 1872, Kabinet 165.

⁵⁸ ‘Het is mij uit evenbedoeld schrijven gebleken, dat bij het opmaken der voordragt meer uitsluitende is gelet op hen, die, zonder drijvers te zijn of onder de uitersten te rangschikken zijn, behooren tot de positieve evangelische rigting.’ Minister aan curatoren, 13 augustus 1872, ACG 135. De minister kapittelde de curatoren over het laten prevaleren van geloofsrichting boven wetenschappelijke merites. Zij hadden ‘voorbijgezien aan de wetenschappelijke meest bekwamen en geschikt en op welke laatste toch uitsluitend dient te worden gelet’.

⁵⁹ G.H. Lamers in 1874, J. Cramer in 1867 en Is. van Dijk in 1883. De overstap van J.J.P. Valetton sr. van Letteren naar de theologische faculteit in 1877 versterkte de ethische geleerden. Zie voor dit groeiende overwicht van ethische staatshoogleraren: Johan Huizinga, ‘Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan’, in: Is. van Dijk e.a., *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV: gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der universiteit Groningen* (1914), VW VIII, 298-299. Sinds de invoering van de Wet op het Hooger Onderwijs in 1876 sprak men in de theologische faculteit van staatshoogleraren die van overheidswege benoemd werden en kerkelijke hoogleraren die door de Nederlandsche Hervormde Kerk aangesteld werden. Deze scheiding kwam bekend te staan als de *duplex ordo*.

⁶⁰ P.J. Blok aan R. Fruin, 19 oktober 1884, *Correspondentie van Robert Fruin 1845-1899* H.J. Smit en W.J. Wieringa ed (Groningen-Djakarta 1957) 304.

⁶¹ ‘[...] men had dan ook de verwachting in Van Bell de wetenschapper bij *par excellence* te zullen vinden, in mij [La Saussaye] een gematigde en verdraagzame. Deze verwachting is nu enigszins gewijzigd [...]’ La Saussaye aan Beets, 6 januari 1873, Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Archief Nicolaas Beets inv. nr. A 1 20. Voortaan te citeren als: LTK Beets. ‘De roep zijner onverstaanbaarheid en zijner orthodoxie was hem reeds voorgegaan. Men verwachtte van Van Bell de wetenschap en nam tegenover de la S. een afwachtende houding aan.’ Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 29.

⁶² J.H. Philipse aan Groen van Prinsterer, 19 februari 1874, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* VI, 512. De waardering van Groen was eensluidend: ‘Voorts heeft de Kerk en wetenschap dezer dagen een groot verlies geleden in Chantepie de la Saussaye, eerst onlangs in professoralen werkkring gebragt en van wien men voor de theologische wetenschap nog zooveel goeds tegemoet zag.’ Groen van Prinsterer aan G.A. Wilkens, 23 februari 1874, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* VI, 699.

⁶³ Zie voor P.D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920): *BLGNP* IV, 89-92 (M.J. Aalders).

een pionier, een wegbereider, iemand die meer oog had voor contouren dan dat hij geïnteresseerd was in uitwerking en finesses.⁶⁴

Hoe het ook zij, de rijzende ster van La Saussaye verhinderde de ruimhartige Van Bell naderhand geenszins een waarderende necrologie over zijn voormalige *collega proximus* te schrijven.

‘Hij was onder de eersten, misschien de allereerste, die den moed had om een toon van waardeering in zijn bestrijding van de modernen te doen hooren. En het duurde niet lang of wij hadden in hem een tegenstander, die, tegelijkertijd dat hij met de warmte van de heiligste overtuiging voortging ons te bestrijden, de redenen van het ontstaan der moderne theologie in het oog hield en de historische noodwendigheid van haar bestaan. [...] De la Saussaye was een gentleman en werd daarbij ook door zijn wijsgeerig aangelegden geest en zijn wetenschappelijke geleerdheid voor onverdraagzaamheid en inhumaniteit behoed.’ [...] ‘Ja, hij was een religieuze persoonlijkheid. Zijn theologie was hij zelf in zijn geheel.’⁶⁵

Dat was overigens niet de eerste keer: een kleine vijftien jaar eerder had hij in een kritische recensie La Saussaye geprezen als ‘een ernstigen, de waarheid van harte zoekende en minnenden medearbeider op het veld der Vaderlandsche Godgeleerdheid.’⁶⁶

Het zal voor beide predikanten wel even wennen zijn geweest zo in de periferie verzeild te raken. ‘[...] men is hier als in een ander land; het doet goed als men iets uit het groene zuiden hoort’, verzuchtte La Saussaye kort na aankomst.⁶⁷ Menigeen kon zich in Groningen nog goed herinneren hoe de stad vòòr de spoorverbinding met het ‘westen’ in de wintermaanden onbereikbaar was.⁶⁸ En lange tijd was het alsof men het einde van de

⁶⁴ Is. van Dijk deelde A.M. Brouwer mee: ‘Het is de vraag of LaS zelf in staat zou zijn geweest zijn beginselen uit te werken. Toen hij stierf, schreef zijn zoon mij dan ook, dat het hem smartte zijn vader te verliezen, maar voor de wetenschap was misschien niet zooveel verloren, omdat hij voor exacte studie minder geschikt was. De beginselen had hij nu gewezen, aan anderen overlatende ze toe te passen.’ Van Dijk voegde er aan toe dat iets dergelijks ook van Gunning gezegd zou kunnen worden: Zooals ook prof Gunning erkent, veel exacte studie te hebben verwaarloosd. Zie: ‘[...] alleen moest G. er zich voor wachten al te snel een oordeel te vormen: nauwkeurige inductie moest daaraan vooraf gaan. [advies van Opzoomer aan Gunning]. Had ik die kostelijke raad maar meer opgevolgd.’ Zie: interview van A.M. Brouwer met Is. van Dijk, CB 314. In dit verband is de opmerking van J.J.P. Valetton jr. dat L Saussaye ‘nooit tot een systematische ontvouwing van zijn gedachten gekomen’ niet irrelevant. Hij suggereerde dat iets dergelijks niet in zijn aard lag. Wat La Saussaye publiceerde deed hij vooral omdat de situatie er om vroeg, hij deed het *gelegentlich*. Aldus J.J.P. Valetton jr. in zijn voorrede bij La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 21.

⁶⁵ F.W.B. van Bell, ‘Prof. dr. D. Chantepie de la Saussaye’, *Theologisch Tijdschrift* 8 (1874) 218-221. Wat Van Bell betreft, Opzoomer sprak over diens ‘edele karakter’. Opzoomer aan Fruin, 12 mei 1846, *Correspondentie van Robert Fruin*, 5.

⁶⁶ F.W.B. van Bell, ‘Een geschrift van een achtenswaardige zijde der moderne orthodoxie’, *De Tijdspiegel* 14 (1860) 10.

⁶⁷ La Saussaye aan Beets, 16 januari 1873, LTK Beets A 1 20.

⁶⁸ Zie voor het geografische isolement van Groningen: Auke van der Woud, *Het lege land: de ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1987¹). De Zwolse predikant H. Brouwer wist zich in 1874 te herinneren hoe La Saussaye voor een preekbeurt het weekend bij hem doorbracht en op maandagmorgen met de trein toch nog op tijd kon komen voor een faculteitsvergadering. Zie: H. Brouwer, ‘Daniël Chantepie de la Saussaye’, *Geloof en Vrijheid: tweemaandelijksch tijdschrift* 8 (1874) 265. Zie voor het culturele isolement van Groningen

bewoonde wereld had bereikt, als men uitstapte in de houten barakken die als station dienst deden, ver van de stad die overigens veel goed maakte. Wat een verschil met de elegante stations elders. Alleen de telegraaf kon het gevoel van isolement tijdelijk opheffen.⁶⁹ Voor Allard Pierson was dit isolement onder meer reden geweest om te bedanken voor een benoeming te Groningen als hoogleraar in de wijsbegeerte.⁷⁰ Dat was in 1862 toen nog in Zwolle het spoor naar het noorden doodliep.⁷¹ Groningen werd ook in politiek Den Haag als ver weg beschouwd wat haar bij bezuinigen gevaarlijk kwetsbaar maakte. ‘De Groningsche hoogeschool staat, hoor ik, in de tweede kamer wrak; de theologische faculteiten wrakker. Waarheen dan? mag ik met het oog op mij zelven wel vragen’, schreef La Saussaye aan Beets. ‘Het groote bezwaar - ook finantieel is het geringe aantal [studenten]. Ja, wie zal ons studenten bezorgen. Het is hier meer een provinciale academie geworden. De Friezen gaan naar Leiden. De Drenthenaars zelfs naar Utrecht. De theologanten natuurlijk allen naar het Stichtsche heiligdom. Daar is de onkreukbare rechtzinnigheid!’⁷² Met een bezwaard hart had La Saussaye de benoeming aangenomen, hij voelde zich als Mozes die naar Egypte trok. Maar het was niet alleen het liberale klimaat dat hem daar tegenstond en de gang naar Groningen bezwaarde. Het was ook de teruggang in honorering en dat in een stad waar het wonen in prijs niet onderdeed voor het westen, integendeel, zo vertrouwde hij Beets toe.⁷³

ook J.J. Huizinga, ‘De stem van het Noorden in Den Haag’, in: K. van Berkel, H. Boels, W.R.H. Koops ed, *Nederland en het Noorden: opstellen aangeboden aan M.G. Buist* (Groningen 1991) 147.

⁶⁹ La Saussaye telegrafeerde vanuit Groningen naar Den Haag om mee te delen dat hij de benoeming aannam. Zie: La Saussaye aan Beets, 1 september 1872, LTK Beets A 1 19. Het telegram is op 23 augustus 1871 10.14 uur verstuurd en luidt als volgt: ‘ik neem aan = la saussaye’. Het bevindt zich in het archief van het ministerie Binnenlandse Zaken, Kabinet 165.

⁷⁰ Zie voor Allard Pierson onder meer: K.H. Boersema, *Allard Pierson: eene cultuur-historische studie* (Den Haag 1924) en D.A. de Graaf, *Het leven van Allard Pierson* (Groningen 1962).

⁷¹ Zie: J.H. Jonckers Nieboer, *Geschiedenis der Nederlandse Spoorwegen* (Rotterdam 1938¹) Bijlage T. Zie voor de betekenis van de spoorverbinding voor de Groningse universiteit waardoor het volgens Huizinga onder meer mogelijk werd lid van de KNAW te worden: Huizinga, ‘Geschiedenis der universiteit’, 282.

⁷² ‘Ik vergelijk onze academie met een groote drijvende ijsschots, doch die van lieverlede smelt en eigenlijk niet groot meer is. Op dit drijvend lichaam nu is mijne positie tamelijk vast; ik zou mij somtijds kunnen verbeelden, dat het vaste grond was. Ons getal is weer kleiner geworden. Vijftien nieuwe studenten.’ La Saussaye aan Beets, 16 januari 1873, LTK Beets A 1 20. Zie voor de wankelende positie van de Groningse universiteit: Huizinga, ‘Geschiedenis der universiteit’, 270-280.

⁷³ Vergelijk zijn woorden aan Beets: ‘Maar wel met een bezwaard hart, als ik zie op de wezenlijk armelijke finantieele positie. Is die van een predikant al niet brilliant, waarlijk die van professor, althans te Groningen, is nog erbarmelijker.’ La Saussaye aan Beets, 1 september 1872, LTK Beets A 1 19. De salariëring in Leiden was ongeveer 25% hoger dan in Utrecht en Groningen, waar de Wet op het Hooger Onderwijs van 1876 een einde aan maakte. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest: de Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag-Haarlem 1992) 32. De positie van vader La Saussaye vormde wel een schril contrast met die van zijn zoon, sinds 1899 hoogleraar in Leiden en gehuwd met de dochter van een Amsterdamse bankier, van wie de volksmond placht te zeggen: ‘Chantepie de la Sausseie is de rijkste man van Leie.’ Geciteerd in: Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 103 noot 23. Hij werd wat betrof inkomstenbelasting alleen overtroffen door zijn collega J.E. van Iterson Azn.. Otterspeer, *De wiekslag*, 388-389.

Miskenning

Aan de uiteindelijke erkenning gingen vele jaren van miskenning vooraf. Tenminste zo ervoer La Saussaye het dat zijn taal zo moeizaam en zijn gedachtegang zo weinig begrepen werden. Nu eens uitte zich dit gevoel in ergernis, en hield hij zich Oost-Indisch doof als er weer eens geklaagd werd over zijn onbegrijpelijkheid.⁷⁴ Dan weer leek hij ten einde raad: ‘Geïgnoreerd bij de eenen, verworpen bij de anderen.’⁷⁵ Modernen negeerden hem, orthodoxen wierpen hem uit, meende hij.⁷⁶ Aan deze *cri de coeur* zal ook zijn weinig benijdenswaardige positie als orthodox predikant in het moderne Leiden niet vreemd zijn geweest.⁷⁷ ‘Komt er geene verandering in dezen toestand, doet er zich geen weg op waarop ik zie met eenige vrucht te kunnen arbeiden, dan geloof ik meer en meer dat het mij aangewezen wordt, dit land te verlaten.’⁷⁸ Dergelijke opwellingen om het land te verlaten, kwamen overigens wel vaker voor in het Nederland van de negentiende eeuw. Zo speelde Thorbecke met deze gedachte toen hij meende dat zijn rol in Nederland was uitgespeeld. Multatuli en Pierson voegden, zoals bekend, de daad bij het woord - zij het tijdelijk - en namen de wijk naar Duitsland.⁷⁹ Bij La Saussaye kwam het er niet van.

Tot zijn verdriet, schreef Gunning, werd La Saussaye weinig gelezen.⁸⁰ Men vond hem te moeilijk en te duister. Zelfs een zo scherpzinnige en originele geest als Pierson begreep hem niet goed, zo bekende hij zijn broer Nicolaas.⁸¹ Ook Van Oosterzee - het kwam al ter sprake - kon hem naar zijn zeggen ondanks gevoelde sympathie, waar overigens wel wat op af te dingen was, niet altijd volgen.⁸² Maar hij moest toegeven dat La Saussaye wel gehoor vond

⁷⁴ ‘[...] ben ik eenigszins hardhoorend geworden, wanneer ik van theologen verneem dat zij mij niet begrijpen.’ La Saussaye, *Het wezen der theologie*, 15 noot 3.

⁷⁵ La Saussaye aan Beets, 12 januari 1859. Zie: Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 176. Deze brief bevindt zich niet meer in het Beetsarchief te Leiden. Er bevinden zich nu 22 brieven in het archief, terwijl er blijkens een aantekening op de envelop, die de brieven van La Saussaye ooit bevatte, het aantal van 23 vermeld staat. LTK Beets A 1.

⁷⁶ Vele jaren na zijn dood zou B.H.C.K van der Wijck dit isolement bevestigen. ‘[...] dat delS. bij alle partijen verdacht is en door alle wordt uitgeworpen, terwijl het aantal van zijn geestverwanten uiterst beperkt genoemd moet worden, wellicht ten gevolge van het onbestemde en onzekere dat er in zijn beginselen schuilt.’ Zie: interview van A.M. Brouwer met B.H.C.K van der Wijck, CB 324.

⁷⁷ Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 176.

⁷⁸ La Saussaye aan Beets, 12 januari 1859.

⁷⁹ Zelfs in de omgeving van Groen van Prinsterer werd eens geopperd dat hij zijn heil elders zou moeten zoeken indien hij in Nederland miskend werd. ‘Men spreekt te ’s Hage van W. Gevers Deinoet [Deynoet] voor de Kamer. Indien men u niet neemt, dan verdient de hofstad, dat gij naar Edinburg verhuisdet of u aan de boorden van het Lac Léman nederzettet.’ Æ. Mackay aan Groen van Prinsterer, 22 augustus 1855, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* III, 199.

⁸⁰ Gunning, *D. Chantepie de la Saussaye over de theologische faculteit*, 7-8.

⁸¹ A. Pierson aan N.G. Pierson, 22 augustus 1868, J.G.J.S. van Maarseveen ed, *Briefwisseling van Nicolaas Gerard Pierson 1839-1909* (Amsterdam 1991) 1 482.

⁸² ‘De openhartige verklaring, dat ik zijne zienswijze niet altijd kon vatten en volgen, behoeft mij minder te weerhouden mijn zwakke hulde bij die van zoovele zijner eigenlijk gezegde geestverwanten en vereerders te

bij de jongeren, ja zelfs enthousiasme onder hen aantrof. Toen hij in Utrecht lezingen hield - verschenen onder de titel *Leven en rigting* - waren het de hoogleraren die hem, alweer volgens Van Oosterzee, niet goed konden volgen.⁸³ De studenten waren daarentegen zo dankbaar voor wat hun geboden werd, dat zij La Saussaye een blijvend aandenken gaven.⁸⁴ Een vijftal jaar later werd dit initiatief herhaald: in een bedompt en slecht verlicht zaaltje luisterden zo'n vijftig studenten naar La Saussaye die sprak over het protestantisme als politiek beginsel.⁸⁵ Onder deze studenten bevonden zich de zogenaamde 'jongere' ethischen, waaronder toekomstige coryfeeën als J.J.P. Valetton jr., Is. van Dijk en ongetwijfeld La Saussaye jr.⁸⁶

Desalniettemin werd de onbegrijpelijke diepzinnigheid van La Saussaye een *topos*, niet alleen onder zijn ambtsgenoten maar ook onder de goegemeente. Zo stond hij in Utrecht bekend als 'de duistre Chantepie', naar de Amsterdamse predikant L.C. Schuller tot Peursum, die als studievriend van La Saussaye jr. regelmatig over de vloer kwam in het ouderlijk huis, zich wist te herinneren.⁸⁷

Een eenzaam strijder

La Saussaye schijnt niet weinig geleden te hebben onder dit geestelijk isolement. Volgens Gunning was hij een uitzonderlijk fijngevoelige geest die behoefte had aan sympathie. Toen hij hem troostte met de woorden: 'Groote mannen, mijnheer La Saussaye, worden eerst na hun dood begrepen', kreeg La Saussaye tranen in de ogen.⁸⁸ Veel later verklaarde zijn vrouw dat hun leven zwaar was geweest door de miskenning en verguizing die hem ten deel was gevallen.⁸⁹ Maar door het verdriet heen scheen telkens weer zijn tintelende humor.⁹⁰

voegen [...]. J.J. van Oosterzee, 'De theologie aan de hoogeschool', in: *Voor kerk en theologie: mededeelingen en bijdragen van J.J. van Oosterzee* (Utrecht 1875) II, 205.

⁸³ La Saussaye, *Leven en rigting*, 11-138.

⁸⁴ Van Oosterzee aan G.J.D. Schotel, 4 maart 1865. Geciteerd in: Van Rhijn, *Gemeenschap en vereenzaming*, 237-238. La Saussaye bedankte in zijn inleiding de studenten die van hun sympathie blijk hadden gegeven. Volgens Van Oosterzee was het een album met hun namen. Van Rhijn, *Gemeenschap en vereenzaming*, 238. F.G.M. Broeyer heeft er op gewezen dat de lezingen de studenten kennelijk zo imponeerden dat de herinnering er aan omstreeks de eeuwwisseling nog niet uitgewist was. Zie: F.G.M. Broeyer, 'Professor Valetton en zijn studenten', in: B. Becking ed., *J.J.P. Valetton jr. als mens en theoloog* (Utrecht 2012) 87.

⁸⁵ De lezing verscheen onder de gelijknamige titel in 1871. Zie: VW III, 441-480.

⁸⁶ Zie voor de 'jongere' ethischen: Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*.

⁸⁷ L.C. Schuller tot Peursum, *Weggevlote jaren* (Amsterdam 1917) I, 84.

⁸⁸ '[...] en toen - uit begeerte naar sympathie - kwamen er tranen in die heldere oogen en hij zei: het is wel hard'. Zie: interview van A.M. Brouwer met de weduwe La Saussaye, CB 319.

⁸⁹ 'Mijn man was zoo verbazend gezellig en wij hebben zulk een gelukkig leven samen gehad.' interview van Brouwer met de weduwe La Saussaye, CB 322. De vrouw van La Saussaye bleek een zelfstandige en dominante persoonlijkheid te zijn over wie tijdgenoten niet onverdeeld gunstig oordeelden. Van Oosterzee: 'Ook zijne vrouw is zeer ontwikkeld' en: 'Hij was een nobele geest, en had au fond een sympathetisch hart, wat nog meer gebleken zou zijn als zijne vrouw op hem niet zulk een agiteerenden en venimeerenden invloed had uitgeoefend.' Geciteerd in: Van Rhijn, *Gemeenschap en vereenzaming*, 229. En ook: '[...] De la Saussaye was woedend. [...] Zijn vrouw was woedend. Heldring sprak met haar en moest eindigen met te zeggen: Mevrouw,

Overigens ging de klacht dat La Saussaye zo moeilijk te begrijpen was, niet op voor zijn preken. Die wisten doorgaans diep te ontroeren, hetgeen ook Pierson ruiterlijk erkende.⁹¹ Een andere tijdgenoot noemde hem profetisch en toen de hoogbejaarde Beets niet meer ter kerke kon, liet hij zich thuis stichten door het lezen van La Saussaye's preken.⁹² Maar bovenal waren het zijn gebeden waardoor hij met 'zijn zilveren stem' (Gunning) ook hen voor wie zijn preken te hoog gingen in hemelse sferen bracht.⁹³ Het is opmerkelijk dat men zich dat nog lang wist te herinneren zoals blijkt uit een verwijzing in de jaren twintig van de vorige eeuw door de Haagse predikant F. van Gheel Gildemeester: 'En nu durf ik hier wel te zeggen, dat de beste voorgangers der gemeente in alle eeuwen de mannen geweest zijn met een priesterhart, de mannen van gebed en voorbede. La Saussaye, de vader, was bekend om zijn innigheid van zijn gebed en nog is, na ruim 55 jaren, zijn spoor in de Rotterdamsche gemeente niet uitgewischt.' Hij zag de jongere Gunning en de veel jongere Haagse predikant Gerretsen in dit opzicht als diens geestelijke erfgenamen.⁹⁴

Het stereotiepe beeld van La Saussaye als diepzinnig maar duister denker die streed om gehoord te worden, was in het leven geroepen door de moderne theoloog A.D. Loman,

ik spreek met u niet meer! [...].' Kuyper aan Groen van Prinsterer, 27 september 1872, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* VI, 375.

⁹⁰ Zie: interview van A.M. Brouwer met J.H. Gunning jr, CB 319.

⁹¹ '[g]elijik hij als prediker eene hem eigene welsprekendheid bezat, die bij wijle, maar dan ook volkomen, in staat was, een gehoor tot de hoogste sferen der gedachte op te voeren.' Pierson, 'Oudere tijdgenooten', *De Gids* 47 (1883) 103. Later opnieuw uitgegeven als *Oudere tijdgenoten* (Amsterdam 1888), waarop verscheidene herdrukken tot in de twintigste eeuw volgden. Het overkwam mevrouw La Saussaye naar haar zeggen meermalen dat zij onder zijn preken alles vergat en niets meer van haar omgeving merkte. Zie: interview van Brouwer met de weduwe La Saussaye, CB 322.

⁹² Van Toorenenbergen, 'Levensbericht van Dr. Daniël Chantepie de la Saussaye', 13. Over de verhouding La Saussaye en Beets: Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 101 noot 2. De preken van La Saussaye werden door zijn zoon uitgegeven: P.D. Chantepie de la Saussaye, *Al de leerredenen van dr. D. Chantepie de la Saussaye* (Nijmegen 1894-1898¹). J.H.L. Roozemeyer, predikant en leerling van La Saussaye uit zijn Leidse tijd, recenseerde de uitgave: 'Eene belangrijke uitgave', *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 32 (1895) 164-170. Over de preken van La Saussaye schreef hij: 'Daar was in deze prediking iets dat ieder deed gevoelen: hier wordt over heilige dingen gehandeld, niet over 'waarheden' die te bediscussieeren en te classificeeren zijn, maar over de waarheid Gods, die wat te zeggen heeft tot het hart, en die dit hart in zijn diepste roerselen oordeelt.' Roozemeyer, 'Eene belangrijke uitgave', 166. Zie voor J.H.L. Roozemeyer (1836-1916): *BLGNP* I, 296-297 (P.J. Meertens).

⁹³ Gunning, *Jezus Christus de middelaar Gods en der menschen*, ix. Zie ook: 'Menschen die zijn preeken niet geheel begrepen werden toch gesticht door zijn bidden: hij had een buitengewoone bidgave. Daarbij een zilveren stem, die alle hoorders in spanning deed luisteren.' Zie: interview van Brouwer met Gunning, CB 319. Zie ook: 'De la Saussaye ist mir öfters zu tief, mit seinen Gebeten gehen wir aber hoch zu Himmel.' Friedrich Fabri, *D. Chantepie de la Saussaye's ausgewählte kleinere Schriften* (Gotha 1876) I xi. Zie Gerretsen over Gunning: 'Nog herinner ik mij zijn preek in de Willemskerk den Zondag, dat ik in den Haag zou worden bevestigd. Dat nágebed! Tranen sprongen mij in de oogen en ik ging de kerk uit en zei: o God wees mij zondaar genadig. Nooit heeft iemand mij zoo ontroerd. Nooit zag ik zooveel heiligheid op de preekstoel.' Gerretsen aan Buytendijk, juli 1905.

⁹⁴ Van Gheel Gildemeester sprak deze woorden bij zijn vijftigjarig ambtsjubileum in 1929. De preek is postuum uitgegeven in: *De liefde Gods: zes preken van wijlen dr. F. van Gheel Gildemeester* (Hoenderloo 1931). De geciteerde woorden zijn te vinden op pagina 9.

hoogleraar aan het Luthers Seminarie te Amsterdam, met zijn artikel ‘Een alleen staand strijder’.⁹⁵ Het was zijn trouwe vriend Beets die dit beeld canoniseerde in de dichtregels die hij bij het graf van La Saussaye uitsprak: ‘Te laat gekend, te vroeg bezweken.’⁹⁶ Hij meende het isolement van La Saussaye te moeten toeschrijven aan een gebrekkig polemisch vermogen. Was hij niet te irenisch door ook bij zijn tegenstanders het goede te zoeken? Gaf hij zich niet te zeer bloot? ‘We kennen geen openhartiger schrijver dan de heer Chantepie de la Saussaye. Zijn boek is geen boek; het is de schrijver zelf’, liet een anonieme recensent (B.H.C.K. van der Wijck⁹⁷) van *La crise religieuse en Hollande* uit zijn pen vloeien.⁹⁸ In deze apologie die in 1860 verscheen, gaf La Saussaye een *tour d’horizon* van recente ontwikkelingen in kerkelijk en theologisch Nederland.⁹⁹ Het hart van dit boek, zijn ‘*qualité-mère*’ - een uitdrukking van de Franse criticus Hippolyte Taine -, scheen de recensent gevonden te hebben in de openhartigheid van de auteur.¹⁰⁰ Hij kon in dit opzicht ook uit eigen ervaring spreken omdat hij hulpprediker van La Saussaye in Leiden was geweest. Hij zal zich ongetwijfeld in 1872 onder het gehoor van zijn oude mentor geschaard hebben, maar nu als collega in de wijsbegeerte, sinds hij een kleine tien jaar eerder de Pierson toegedachte leerstoel bezette.

‘*Polemische sympathie*’¹⁰¹

Die naïeve rondborstigheid typeerde La Saussaye inderdaad als hij ten strijde trok; hij gaf dan openlijk blijk van wat hem op het hart lag en ging de tegenstander frontaal te lijf. Opkomen voor de waarheid was hem immers alles, de roem van het winnen niets. ‘Hij onthaalt zijne tegenstanders niet op fijne speldeprijken, maar hartstogtelijk valt hij ze te lijf met een zwaren knots en slaat waar hij maar raken kan.’¹⁰² Polemisch woordenspel was niet aan la Saussaye besteed, zo meende de opiniërende predikant-journalist A.W. Bronsveld: ‘Indien men de Heer de la Saussaye wil bestrijden, dan moet men dit niet doen met een enkele zinsnede, maar in

⁹⁵ A.D. Loman, ‘Een alleen staand strijder’, *De Gids* 24 (1860) 401-432. Zie voor A.D. Loman (1823-1897): *BLGPN* I, 137-139 (A. de Groot).

⁹⁶ ‘Bij het open graf van Daniël Chantepie de la Saussaye.’ in: N. Beets, *Gedichten* (Leiden 1910) IV 8.

⁹⁷ B.H.C.K. van der Wijck heeft aan A.M. Brouwer meegedeeld de auteur van de recensie te zijn geweest. Zie: interview van A.M. Brouwer met B.H.C.K. van der Wijck, CB 324. Zie ook: Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 324.

⁹⁸ ‘La crise religieuse en Hollande: souvenirs et impressions par D. Chantepie de la Saussaye, l’un des pasteurs de l’Église Wallonne de Leyde’, *Wetenschappelijke Bladen* 6 (1861) 46.

⁹⁹ La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, 343-469.

¹⁰⁰ La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, 44.

¹⁰¹ Deze titel is ontleend aan J. van den Berg, ‘“Polemische sympathie”: Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Allard Pierson (1831-1896) in hun onderlinge verhouding’, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 76 (1986) 241-252.

¹⁰² La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, 46

een boek, niet met *Seitenhieben* maar in een open, ridderlijk gevecht.¹⁰³ La Saussaye was zich hier terdege van bewust en stelde er een zekere eer in niet gerekend te worden tot degenen die het debat zagen als een steekspel om louter en alleen de zinnen te verzetten.¹⁰⁴

Het door hemzelf geconstateerde onvermogen voor speelse en spitse polemieken blijkt eveneens wanneer hij zijn pennenstrijd met Pierson - zijn 'humoristische demon'¹⁰⁵ - beschrijft als een 'polemische sympathie'.¹⁰⁶ Liever was hij de strijd niet aangegaan, maar voorkeur diende hierbij in het geheel geen rol te spelen. Hij kwam immers niet op voor zijn eigen mening maar voor *beginselen* die daar ver boven uit gingen. Het ging La Saussaye om de waarheid en dat was geen bagatel. Hij wilde dan ook niet verzwijgen dat het empirisme telkens weer verontwaardiging in hem deed ontvlammen.¹⁰⁷ 'Mijn stemming jegens u weifelt (vergun het mij het openhartig te zeggen) tusschen biddende liefde en ziedende toorn, het laatste wellicht te veel. Er is iets wat ik in u haat met volkomen haat, maar het is niet uw persoon', schreef La Saussaye aan Pierson. Of deze passage Pierson ooit onder ogen is gekomen is de vraag; vermoedelijk is de brief nooit verstuurd.¹⁰⁸

Er school dan ook een zekere asymmetrie in de polemieken met Pierson: La Saussaye kwam pas in beweging, en dan nog wel met tegenzin, als hij, verontwaardigd, zich gedwongen voelde voor de waarheid op te komen. Hoe anders dan de licht ontvlambare Pierson wiens journalistieke flair hem ertoe bracht de pen op te nemen om zijn gelijk aan te tonen. Een impulsiviteit die hem wel eens parten speelde, naar hij bekende: 'Ik weet, hoe ligt onbedachtzame bladzijden aan onze pen ontsnappen.'¹⁰⁹ Emoties konden hem ook zo overmannen dat hij nauwelijks een letter op papier kon krijgen.¹¹⁰ Sympathieën en antipathieën wisselden elkaar af als het weer. Toen La Saussaye hem bijvoorbeeld in Heidelberg opzocht en bij hem zijn hart uitstortte, kon Pierson bij zijn vertrek wel 'schreien'

¹⁰³ A.W. Bronsveld, 'Kroniek', *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 9 (1872) 1149.

¹⁰⁴ La Saussaye, *Leven en rigting*, 14.

¹⁰⁵ Pierson noemde zich La Saussayes 'humoristische demon' in zijn *Tot opheldering en verzoening*, 18-19, hetgeen door La Saussaye weer werd aangehaald in zijn *Strijd der gemeente: antwoord aan dr. A. Pierson, met een woord aan de gemeente* (1864) VW II, 633.

¹⁰⁶ La Saussaye, *Repliek aan dr. A. Pierson* (1858) VW I, 487. Voor de polemieken tussen La Saussaye en Pierson, zie: Van den Berg, 'Polemische sympathie', 241-252.

¹⁰⁷ La Saussaye, *Leven en rigting*, 14.

¹⁰⁸ Deze brief, gedateerd 5 januari 1860, is niet geadresseerd. Zij was in het bezit van de nazaten van La Saussaye en is onlangs ondergebracht in het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, archief familie Chantepie de la Saussaye, inv. nr. 10. Voortaan te citeren als: ACh.

¹⁰⁹ Allard Pierson, 'Waardeering' [recensies van Chr. Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland* (Leiden 1860) en La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande* (Leiden 1859)], *De Gids* 25 (1861) 669.

¹¹⁰ Pierson kon naar eigen zeggen 'gillen en schreeuwen van kwaadheid.' Geciteerd bij De Graaf, *Het leven van Allard Pierson* 98. En: 'Gaandeweg merk ik dat ik haast niet schrijven kan van de agitatie. Gij weet niet hoe ik de laatste weken leef. Mijn hart bonst, mijn hoofd dito.' Pierson aan Gildemeester, 24 januari 1866, *Brieven van Allard Pierson aan Adriaan Gildemeester*, 14.

van ellende. Hoe kon een zo hoogstaand man zo *selfish* zijn?¹¹¹ Maar dezelfde Pierson was later weer diep geroerd toen La Saussaye hem de hand drukte en bedankte voor diens preek in de Heidelbergse *Peterskirche*.¹¹² Dat Pierson de kansel bestegen had, bleef in Nederland overigens niet onbekend en gaf begrijpelijkerwijs nogal wat beroering.¹¹³

Het is overigens niet onmogelijk dat La Saussaye met ‘polemische sympathie’ ook een zekere terughoudendheid tot uitdrukking bracht die hij voelde en betrachtte jegens de wisselvallige Pierson. Hij gebruikte polemisch niet alleen in de betekenis van aanvallend maar ook afwerend.¹¹⁴

Ook anderszins ervoer La Saussaye de polemiek met Pierson als asymmetrisch daar zij geen gemeenschappelijk beginsel kende waardoor zij zijns inziens met onvruchtbaarheid geslagen werd. La Saussaye achtte het een miskennis van het ware wezen van verschijnselen deze als object van onderzoek te reduceren tot hun empirische verschijningsvormen. Hij sprak dan ook van een ‘empirisme brut’ dat geen oog had voor de fundamentele samenhang die hun fenomenale dimensie oversteeg.¹¹⁵ Empiricistische onderzoekers, die in Pierson een eloquente woordvoerder gevonden hadden, konden zich zijns inziens gebeurtenissen alleen als ‘faits bruts’ voorstellen. La Saussaye vond het onaanvaardbaar aanmatigend zoals Pierson en de zijnen blindelings te vertrouwen op het epistemologische vooroordeel dat zij van geen enkel vooroordeel uitgingen en basale begrippen hanteerden zonder deze op hun betrouwbaarheid en reikwijdte te onderzoeken.¹¹⁶ Wat verstonden zij bijvoorbeeld onder het begrip ‘natuur’?¹¹⁷

¹¹¹ Pierson aan Gildemeester, 20 juni 1867, *Brieven van Allard Pierson aan Adriaan Gildemeester*, 26.

¹¹² De dienst waarin Pierson vooring vond plaats op 5 december 1869. Boersema, *Allard Pierson*, 129.

¹¹³ Natuurlijk was dit voor Potgieter *gefundenes Fressen*: ‘Goede hemel! Pierson, Allard Pierson, heeft in Heidelberg weer gepreikt, en dat wel met stichting, met zalving, o de schurk!’ Potgieter aan Busken Huet, 16 december 1869, *Briefwisseling van E.J. Potgieter en Cd. Busken Huet* II, 191. Over deze dienst informeerde Pierson Gildemeester achteraf om hem niet in verlegenheid te brengen; hij had dan eerlijk kunnen zeggen van niets te weten als hem er naar gevraagd zou worden. Pierson aan Gildemeester, 17 december 1869, *Brieven van Allard Pierson aan Adriaan Gildemeester*, 68. Hij legde daarin ook uit dat deze dienst een universitaire aangelegenheid was en buiten elk kerkelijk verband viel. Daar had hij geen ongelijk in. Heidelberg kende sinds 1837 op initiatief van de theologische hoogleraar Richard Rothe diensten ter inspiratie van de academische gemeenschap, in het bijzonder van theologische studenten. Deze diensten stonden nadrukkelijk onder auspiciën van de universiteit en niet van de kerk. Zie: A. Hausrath, *Richard Rothe und seine Freunde* (Berlijn 1902-1906) II, 76-78.

¹¹⁴ Zie bijv.: La Saussaye, *Gedachten over het wezen en de behoeften der kerk* (1855), VW I, 245. Ook Brouwer gebruikte ‘polemisch’ in de betekenis van ‘afwerend’ naar aanleiding van La Saussaye’s opvatting dat de geloofsbelijdenis een erkenning is van het verschil tussen kerk en wereld. Zie: Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 116.

¹¹⁵ ‘L’empirisme brut, qui condamne les idées générales et prétend s’en passer sans l’explication des phénomènes du monde, réussit-il sans recours à accomplir une telle tâche?’ La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, 445.

¹¹⁶ Dit epistemologische geschilpunt was de kern van het uitvoerige artikel ‘Empirisch of ethisch’ dat La Saussaye publiceerde in *Ernst en Vrede* in antwoord op Piersons brochure *Intuïtie en empirie: een brief over den weg der wetenschap aan Ds. D. Chantepie de la Saussaye* (Rotterdam 1858). Voor La Saussaye was het geweten

Wat hij eertijds Scholten voorgehouden had, leek voor hem niet aan actualiteit te hebben ingeboet, integendeel: ‘Als de grondslagen niet goed gelegd zijn, zal ook het gansche gebouw, dat op die grondslagen is opgetrokken, niet vast en stevig kunnen zijn.’¹¹⁸ Niet alleen wat betreft mentaliteit, maar evenzeer wat betreft methode stonden hier twee werelden onverzoenlijk tegenover elkaar: die van de altijd euforisch volatiele Pierson en de eeuwig somberend sonderende La Saussaye. Het ontbreken van een minimum aan fundamentele overeenstemming was voor La Saussaye tenslotte reden de polemieken tussen Pierson en hem te staken.

‘Het besef van het principieele van het verschil, aan de eene zijde, en, aan de andere, van de onvruchtbaarheid der discussie, zoo lang de tegenpartij geen grond aanwijst, waarop zij staat en waarop men haar kan ontmoeten, doet mij dan ook afzien van het voornemen, dat ik aanvankelijk gekoesterd had, om aan deze uitgave toe te voegen eene beoordeeling van Dr. P’s jongste geschrift.’¹¹⁹

Toch vond La Saussaye de polemieken tussen hem en Pierson niet geheel zonder zin. Zij konden bijdragen tot een beter begrip van de kerkelijke verhoudingen in Nederland, want waar waren, wat hun uitgangspunten betrof, zulke exemplarische antagonistenvan als deze twee te vinden? Waarvoor de één de discussie eindigde, daar begon zij voor de ander.¹²⁰

Is er tenslotte niet iets meer te zeggen over het isolement van La Saussaye dan dit? Dan al te grote openhartigheid, afkeer van polemieken, gebrek aan fundamentele overeenstemming en stilistisch onvermogen waar Pierson het aan weet dat het grote publiek hem links liet liggen?¹²¹ Loman en Pierson zullen geen ongelijk hebben, maar overtuigender en intrigerender lijkt de verklaring die de Leidse theoloog K.H. Roessingh bijna een halve eeuw later opperde. Hij wees het in Nederland dominante intellectualisme aan als oorzaak van het onbegrip voor La Saussaye en diens onvermijdelijke isolement.¹²² Een intellectualisme dat zijns inziens inherent was aan het empirisme en naturalisme. Een begrijpelijke verklaring als men zich realiseert dat Roessingh leefde in het anti-intellectualistische klimaat uit de *belle*

de plaats waar God Zichzelf direct als persoon openbaarde zonder menselijk of institutioneel intermediair. Zie: La Saussaye, ‘Fragment van een brief aan een onderwijzer over de schoolwet’, *Ernst en Vrede* 5 (1857) 65.

¹¹⁷ La Saussaye, *De godsdienstige bewegingen van dezen tijd*, 501.

¹¹⁸ La Saussaye, *Beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 107.

¹¹⁹ La Saussaye, *De godsdienstige bewegingen van dezen tijd*, 500. De titel het ‘jongste geschrift’ van Pierson luidde: *De oorsprong van de moderne rigting* (Haarlem 1862).

¹²⁰ ‘Wellicht zijn wij - mijne geachte ambtgenoot, partij en vriend, en ik - de meest polarische tegenstellingen, die heden ten dage, in onze kerk bestaan. Onze standpunten zijn principieële verschillend. Waar bij hem de kritiek ophoudt, begint zij bij mij.’ La Saussaye, *De godsdienstige bewegingen van deze tijd*, 480.

¹²¹ Allard Pierson, ‘De ethische rigting. Recensie van prof. dr. S. Hoekstra Bz., *Bronnen en Grondslagen van het godsdienstig geloof. Formeel gedeelte van de geloofsleer, op het standpunt van de moderne wetenschap* en D. Chantepie de la Saussaye, *Leven en rigting*’, *De Tijdspiegel* 19 (1865) 36.

¹²² K.H. Roessingh, *De moderne theologie in Nederland: haar voorbereiding en eerste periode* [diss. Leiden] (Groningen 1914) 197. Zie voor K.H. Roessingh (1886-1925): *BLGNP* I 287-289 (S.L. Verheus).

époque, dat meer gevoel en begrip aan de dag legde voor symboliek en mystiek.¹²³ Al veel eerder, in 1888, bijna tien jaar na de dood van La Saussaye, schreef Pierson La Saussaye een oorspronkelijkheid en diepzinnigheid toe die zelden naar waarde zouden zijn geschat. Maar alweer, zijn stilistisch onvermogen zou volgens Pierson deze ‘ongewoone man’ ongewoon veel parten hebben gespeeld.¹²⁴ En het is niet uitgesloten dat het intellectualisme voor de studenten, die La Saussaye beter begrepen dan hun hoogleraren, aan vanzelfsprekendheid had ingeboet.

Van Leiden naar Rotterdam

Toch was niet alles kommer en kwel in La Saussaye's leven. Zo had hij in 1862, dus tien jaar voor ‘Groningen’, een beroep naar Rotterdam niet van de Waalse maar van de Hervormde gemeente ontvangen. Dat kon als een eer beschouwd worden in een tijd dat vele predikanten een vaak uitzichtloos bestaan sleten in provinciale en plattelandsgemeenten.¹²⁵ Hij trof er als ambtsbroeders Van Oosterzee, alom bejubeld kanselredenaar en ooit lid van *Ernst en Vrede*, Pierson, verbonden aan de Waalse gemeente, met wie hij, zoals we net zagen, sinds enkele jaren publiekelijk polemiseerde, en tenslotte de remonstrant C.P. Tiele, die later naar Leiden zou vertrekken om daar de eerste hoogleraar in de godsdienstgeschiedenis te worden. Met dit beroep naar Rotterdam kwam een einde aan wat La Saussaye wel zijn Leidse ‘ballingschap’ heeft genoemd; hij had het als orthodoxe predikant niet altijd even gemakkelijk gehad in het bolwerk van het modernisme.¹²⁶

Het was overigens wel een hele sprong, de overgang van het kleinsteedse Leiden naar het bedrijvige Rotterdam. Niet alleen omdat zijn werkkring veel uitgebreider en zwaarder werd, maar ook omdat hij zich nu voor zijn preken op het Nederlands moest toeleggen. De Wassenaarse predikant L.J. van Rhijn had veel respect voor deze stap: ‘Daarom juich ik de geloofsdaad van La Saussaye toe; want een echte geloofsdaad is het voorzeker, zoo oud, zoo weinig vlug, na 21 jaren Fransch te hebben gepreekt, in het Hollandsch te gaan optreden, en

¹²³ Stephen Toulmin, *Cosmopolis: the hidden agenda of modernity* (New York 1990).

¹²⁴ Pierson, ‘Oudere tijdgenooten’, 103.

¹²⁵ Zie: David Bos, *In dienst van het Koninkrijk: de beroepsontwikkeling van Hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999).

¹²⁶ Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 18. La Saussaye voelde zich in Leiden belegerd als Russen in Sebastopol tijdens de Krimoorlog (1853-1856): ‘De Leijdsche lucht waait mij wederom van alle zijden aan. Ik verneem dat Scholten eene preek heeft gehouden tot godsdienstige aanvang van het akademiejaar, waarin hij de gemeente aangeraden heeft zich toch maar niet met theologie te bemoeijen en dit aan de professoren over te laten. Mijne gedachten over de kerk zijn met schimp overladen in de Godgeleerde Bijdragen. Wanneer zal het Leijdsch Sebastopol vallen?’ La Saussaye aan Groen van Prinsterer, 4 oktober 1855, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* V, 309.

dat in het woelige, weinig diepzinnige, oppervlakkige Rotterdam; als jongste leeraar een rosmolen te gaan trappen onder overstelpende geestelijke en half geestelijke werkzaamheden van allerlei aard.¹²⁷ Persoonlijk was het La Saussaye niet licht gevallen om afscheid te nemen van de Waalse gemeente, die hij ‘zijn moederkerk’ noemde, maar hij voelde zich er toch te geïsoleerd en miskend om daadwerkelijk iets te betekenen voor de vaderlandse kerk.¹²⁸

Het beeld van miskend en onbegrepen te zijn vraagt dus om enige nuancering, temeer daar La Saussaye onder academische bestuurders met regelmaat ter sprake kwam.

Hoogleraar?

Dat La Saussaye in kringen van curatoren geen onbekende was, was in geen geringe mate te danken aan gelobby van geestverwanten, onder wie Beets die veelal het voortouw nam en in zijn spoor de Zettense predikant Otto Heldring.¹²⁹ Toen zich in 1858 te Utrecht een vacature in de theologische faculteit voordeed was het dit tweetal dat La Saussaye daarop attendeerde.¹³⁰ Volgens Heldring, die Groen van Prinsterer probeerde te mobiliseren, was hij zeker niet kansloos: ‘[...] het oog [is] zeer op De la Saussaye in Utrecht gevestigd.’¹³¹ De pogingen liepen op niets uit. De naam van La Saussaye zal ongetwijfeld in de vergadering van curatoren gevallen zijn, maar hij kwam niet op de voordracht te staan. Het was de Rotterdamse predikant J.I. Doedes die in 1859 naar Utrecht ging.¹³²

Heldring had zich al eerder ingespannen om La Saussaye een academische positie te bezorgen. Eind jaren vijftig opperde hij het idee van een privatdocentschap te Leiden. De gedachte om privatdocenten aan de theologische faculteiten te verbinden kwam voort uit de

¹²⁷ L.J. van Rhijn aan Groen van Prinsterer, 1 januari 1862, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* III, 518. Zie voor L.J. van Rhijn (1812-1887): *BLGNP* III, 304-306 (J.A. Zeilstra).

¹²⁸ La Saussaye aan Groen van Prinsterer, 11 maart 1862, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* III, 533.

¹²⁹ Zie voor O.G. Heldring (1804-1876): *BLGNP* III, 172-176 (P.L. Schram).

¹³⁰ La Saussaye aan Beets, 30 november 1858, LTK Beets A 1 9.

¹³¹ ‘Door Beets en mij is al het mogelijke gedaan om de Curatoren te bewegen De la Saussaye op het tweetal te Utrecht te plaatsen. Wij beiden achten hem daartoe de uitnemendste. Hij is kerkelijk Gereformeerd. Dit is veel in deze tijd. Zoudt gij Beets ook een opwekkend woord schrijven? Zoudt er ook zijn onder onze vrienden die voor La Saussaye’s benoeming iets konden doen?’ Heldring aan Groen van Prinsterer, 9 december 1858, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* III, 339. Heldring benaderde Richard Rothe en deed pogingen om Friedrich Fabri en J.C.K. Hoffmann te interesseren. Ook de Utrechtse curatoren J. Rau van Gameren en J.K. van Goltstein, die tevens Kamerlid waren, werden bij de lobbyacties voor La Saussaye betrokken. Zie: Heldring aan Beets, 30 november 1858.

¹³² NA, Kabinet des Konings inv. nr. 1186, KB van 13 april 1859, 69. Zie over deze benoeming: M. van Rhijn, *Gemeenschap en vereenzaming*, 151-155. La Saussaye had horen verluiden, dat ook Pierson in de race was aan wie hij, heel opmerkelijk, de voorkeur gaf boven Doedes, omdat ‘het dan spoedig kwam tot een crisis.’ In een benoeming van Doedes zag hij geen enkel heil. Opmerkelijk is het in dit verband dat La Saussaye in de bres sprong voor Doedes toen Pierson deze in *De Gids* aanviel over zijn oratie. Zie: Allard Pierson, ‘Een programma van theologisch onderwijs’, *De Gids* 23 (1859) 472-529 en La Saussaye, *Een woord van toelichting*, 291-342. Zie voor J.I. Doedes (1817-1897): *BLGNP* II, 169-172 (P.L. Schram).

vrees voor de groeiende populariteit van het modernisme in Leiden.¹³³ La Saussaye zelf bleek er om praktische redenen, die hij niet nader adstrueerde, niet erg voor geporteerd te zijn.¹³⁴ Ook Van Rhijn had La Saussaye hoog als theoloog: ‘hij is mijn professor in theologische wetenschap.’¹³⁵

Er zouden vier jaar verstrijken voor La Saussaye opnieuw genoemd werd als kandidaat. En weer was het Utrecht, waar zich in 1862 een vacature voordeed. De geruchten, dat hij favoriet was, waren zo sterk dat Van Oosterzee, die ook op deze leerstoel aasde, het hoofd al in de schoot had gelegd.¹³⁶ Aan Groen berichtte Van Oosterzee over de kandidatuur van La Saussaye zonder te zeggen dat hij zelf ook genoemd werd.¹³⁷ De geruchten over een op handen zijnde benoeming van La Saussaye waren zo hardnekkig dat zij zijn tegenstanders mobiliseerden. Zo conspireerden de Utrechtse predikant Barger en zijn geestverwant, de

¹³³ Heldring aan Groen van Prinsterer, 2 maart 1855, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* III, 181. Mackay schreef aan Groen: ‘Heden sprak ik een Leidsch theologisch student die ons verhaalde dat al de studenten *Scholtianen* waren en dat dit college zoo druk bezocht werd, dat men banken moest bijzetten. Heerlijk vooruitzicht voor de Kerk!’ Mackay aan Groen van Prinsterer, 18/19 augustus 1855, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* III, 198-199. ‘Van Rhijn: Opzoomer, Pierson en Busken Huet maken een klaverblad uit, dat althans onder onze jongelingen een onberekenbare invloed heeft.’ Van Rhijn aan Groen van Prinsterer, 21 oktober 1859, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* III, 378. Ruim een halve eeuw later releveerde de Haagse predikant F. van Gheel Gildemeester de ongekende invloed van Scholten. ‘Prof. Scholten maakte grooten indruk. Honderden zaten op zijne colleges; daar zijn achter in de vijftiger jaren en omstreeks 1860-1865 jaren geweest dat er 400 studenten zijne lessen volgden.’ Van Gheel Gildemeester, ‘De ethischen’, 25.

¹³⁴ Honders, *Doen en laten in Ernst en Vrede*, 179. ‘Voorts is over ons academisch onderwijs (theologisch) zeer ernstig gediscussieerd. De dominerende rigting van Scholten gaat horribel ver. Algemeen erkent men onder ons het hoogstwenschelijke van privaadocenten in betere geest aan de drie academies. Maar ’t is ook hoogst moeilijk bij onzen volksgeest, die te grooten eerbied heeft voor het officieel professors-karakter.’ Van Rhijn aan Groen van Prinsterer, 20 december 1855, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* III, 213. Zie voor het oordeel van La Saussaye: La Saussaye aan Groen van Prinsterer, 8 maart 1855, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* III, 182.

¹³⁵ ‘Ik zal te Wassenaar zijnde van tijd tot tijd bij La Saussaye gaan college houden, want hij is mijn professor in de theologische wetenschap.’ Van Rhijn aan Groen van Prinsterer, 4 december 1855, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* III, 210.

¹³⁶ Zie bijv. de opmerking van H. Bouman, emeritus hoogleraar te Utrecht: ‘Want in de laatste tijd, werd Chantep. vrij algemeen als aanstaand hoogl. alhier genoemd. En vele omstandigheden deden mij vermoeden en vrezen, dat dit maar al te waar zou worden.’ Bouman aan Van Oosterzee, 21 oktober 1862. Collectie Van Oosterzee Hs. 9.B5. Zie voor H. Bouman (1789-1864): *BLGNP* III, 53-54 (A. de Groot). Het is niet onwaarschijnlijk dat La Saussaye inderdaad favoriet was. Op 26 september 1862 stond de voordracht op de agenda van curatoren, maar tot een besluit kwam het niet. Twee afwezige curatoren hadden hun mening schriftelijk kenbaar gemaakt, helaas zijn beide brieven niet bewaard gebleven. De meningen waren kennelijk zo verdeeld dat men alleen in een voltallige vergadering wilde besluiten. Op 11 oktober kwam men weer bijeen en besloot men Van Oosterzee als de eerste kandidaat te nomineren en La Saussaye als tweede. UAC inv. nr. 8, Notulen, 26 september en 11 oktober 1862, 59-60. Uit de toelichting bij de voordracht kan opgemaakt worden dat beide kandidaten ‘ebenbürtig’ werden geacht. Zie: Kabinet 118. Uit voornoemde brief van Bouman blijkt dat de secretaris van curatoren voor Van Oosterzee was, hetgeen de balans in het voordeel van laatstgenoemde kan hebben doen doorslaan.

¹³⁷ ‘[...] wanneer het algemeen verspreid gerucht waarheid sprak dat hem [La Saussaye], prae ceteris, als opvolger van Prof. Vinke voorspelt. Opzoomer zou zeker in dat geval geen minder hevige antagonist hebben dan Anastasio [G. Barger].’ Van Oosterzee aan Groen van Prinsterer, 24 september 1862, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* III, 567.

hoogleraar De Geer van Jutphaas, om de vermeende benoeming te verijdelen.¹³⁸ Hoe dan ook, het liep anders: tot ieders verrassing werd Van Oosterzee benoemd.¹³⁹

Te Leiden?

Het zou een kleine tien jaar duren alvorens de naam van La Saussaye weer viel in verband met een academische vacature. Nu betrof het Leiden waar de bezetter van de leerstoel wijsbegeerte, J.H. Stuffken, met emeritaat was gegaan.¹⁴⁰ Daar zal deze ongetwijfeld naar uitgekeken hebben want zijn lange Leidse jaren waren vol kommer en kwel geweest. Onder zijn studenten, overwegend theologen die in hun propedeuse verplicht waren colleges filosofie te volgen, had hij geen enkel gezag. ‘Het toch al niet aanlokkelijke vak werd met een droeve stem zoo saai met vermoeiende herhalingen voorgedragen dat het een marteling was er vijf minuten naar te luisteren’, wat van de weeromstuit tot allerlei plagerijen jegens de bijziende docent leidde.¹⁴¹ Ook curatoren zullen ongetwijfeld uitgezien hebben naar dit emeritaat dat een einde kon maken aan een dieptepunt in het wijsgerig onderwijs. Er was eigenlijk één in den lande die in Leiden de wijsbegeerte weer aanzien zou kunnen geven: de Utrechtse Opzoomer, nestor van de vaderlandse wijsbegeerte.¹⁴² Opzoomer zelf koesterde daarover hoge verwachtingen.¹⁴³ Potgieter die niet zo’n hoge dunk had van de Utrechtse wijsgeer meende te weten dat deze zijn zinnen zozeer op Leiden had gezet dat hij een kans om in de Tweede Kamer te komen had laten lopen.¹⁴⁴ Maar de Leidse curatoren bleken kennelijk niet zo veel op te hebben met de Utrechtse coryfee: te liberaal in hun ogen. Het overwegend conservatieve gezelschap zocht het liever in vertrouwder kring.¹⁴⁵

¹³⁸ ‘[...] Zaterdag II. zaten wij nog op ’t huis van de Geer te overleggen of het raadzaam zou zijn een publieke demonstratie of stap in uw belang te doen, daar de nominatie uit de Utr. C. die la S. bovenaan stelde, ons in de war had gebracht.’ Barger aan Van Oosterzee, 21 oktober 1862, UBU, BC, Collectie Van Oosterzee Hs. 9.B5. Zie voor G. Barger (1817-1877): *BLGNP* I, 38-39 (H. de Groot).

¹³⁹ Van Oosterzee werd bij KB van 18 oktober 1862 benoemd. Het was een ongelukkige constellatie dat La Saussaye en Van Oosterzee ambtsbroeders in Rotterdam waren. Bij zijn vertrek uit Rotterdam maakte Van Oosterzee bij de woorden, die hij aan zijn ambtsbroeder richtte, daar een toespeling op: ‘Bijna had de gemeente u moeten verliezen, maar God had haar ten goede anders besloten [...]’ J.J. van Oosterzee, *Een biddend vaarwel: afscheid aan mijne hartelijk geliefde gemeente te Rotterdam* (Rotterdam 1863) 36. Zie ook: Van Rhijn, *Gemeenschap* 157 en 220.

¹⁴⁰ Zie voor J.H. Stuffken (1801-1881): *BLGNP* V, 492-493 (O.J. de Jong).

¹⁴¹ Otterspeer, *Wiekslag*, 243-244.

¹⁴² Zie voor Opzoomer (1821-1892): B.H.C.K. van der Wijck, ‘Cornelis Willem Opzoomer’, *Jaarboek KNAW* 1892, 47-78.

¹⁴³ Opzoomer aan Fruin, 1 augustus 1871, *Correspondentie van Robert Fruin*, 201.

¹⁴⁴ ‘Men beweert dat hij een candidatuur voor de Tweede Kamer heeft geweigerd, om zijn kans op den Leidschen Hoogleraarstoel niet in de waagschaal te stellen.’ Potgieter aan Busken Huet, 30 juni 1871, *De volledige briefwisseling van E.J. Potgieter en Cd. Busken Huet* II, 286. Potgieter had ook gehoord dat Pierson was voorgedragen, een gerucht dat Pierson ter ore kwam, maar die hechte daar geen geloof aan. Zie: Pierson aan Gildemeester, 29 juli 1871, *Brieven van Allard Pierson aan Adriaan Gildemeester*, 98.

¹⁴⁵ Otterspeer, *Wiekslag* 25-28.

Derhalve plaatsten de Leidse curatoren niet Opzoomer maar La Saussaye als eerste op de voordracht aan de minister en de classicus A.J. Vitringa, rector van het Deventer gymnasium en hoogleraar aan het Atheneum aldaar, als tweede.¹⁴⁶ Deze onder het pseudoniem Jan Holland publicerende veelschrijver had een ‘bollandiaanse’ afkeer van alle vooruitgang en verlustigde zich ‘in de schaduwen van een ondergaande beschaving’, aldus Gerard Brom.¹⁴⁷ Geheel tegen de verwachtingen verwees de liberale Thorbecke de voordracht naar de prullenmand: ‘La Saussaye schijnt een theologant van naam, maar nooit hoorde ik hem tellen onder zoodanige beoefenaars der wijsbegeerte, waaraan men voor een docentschap denkt; ook Uwe voordracht bevat ook niets te dien aanzien.’¹⁴⁸ Curatoren bleken overigens verdeeld over hun voordracht. Dat kwam wel vaker voor, maar zelden werd verschil van mening met zoveel woorden in de voordracht vermeld. Dat maakte het voor Thorbecke wel heel gemakkelijk om de voordracht naast zich neer te leggen en Opzoomer te pousseren. Als reden voor zijn afwijzing liet hij weten dat de voordracht te weinig inhoudelijke informatie over de kandidaten bevatte. Was dat nodig bij geleerden van zulk een naam, riposteerde de president-curator D.Th. Gevers van Endegeest, voormalig parlementariër en minister?¹⁴⁹ Immers hun voordracht was ‘de vrucht van rijpe overwegingen en veelzijdige inwinning van berigten omtrent de voorgedragen geleerden.’¹⁵⁰ Kennelijk had La Saussaye naam gemaakt als geleerde, zij het niet in de ogen van Thorbecke. Curatoren legden echter het hoofd in de schoot en gaven de minister vervolgens alle ruimte om ‘de man zijner keuze’ aan de koning voor te dragen. De onderlinge verdeeldheid was kennelijk te groot om een vuist te maken, iets waar Gevers nu juist om bekend stond.¹⁵¹

De eigenlijke reden van Thorbecke om La Saussaye af te wijzen was gelegen in de wens om Opzoomer die zijn sporen niet alleen als filosoof maar ook als docent ruimschoots verdiend had, naar Leiden te halen. Daar had Leiden dringend behoefte aan: een inspirator van niveau. Haar wijsgerig onderwijs was te lang in handen van theologen geweest, hoog tijd

¹⁴⁶ Zie: Curatoren aan Thorbecke, 2 juli 1871, Kabinet 159.

¹⁴⁷ Geciteerd in: L.J. Rogier, ‘Darwinia’, in: *Terugblik en uitzicht* (Hilversum-Antwerpen 1964) 1 433. Dat hij als filosoof geen *non valeur* was, blijkt uit het feit dat de Leidse filosoof J.P.N. Land hem later vermeldde in een overzicht van de academisch filosofie in Nederland waarin zijn conservatisme expliciet genoemd werd. ‘Others again looked for guidance to the systems of older ages. Dr. A.J. Vitringa made interest for the emanation-theory of Plotinus [...]’. J.P.N. Land, ‘Philosophy in the Dutch universities’, *Mind, a quarterly review of psychology and philosophy* 3 (1878) 102.

¹⁴⁸ Thorbecke aan curatoren, 14 augustus 1871, ACL II, 50 142.

¹⁴⁹ D.Th. Gevers van Endegeest (1793-1877) was minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet Van der Brugghen (1856-1858). Zie voor hem: ‘Levensbericht van Jhr. D. Th. Gevers van Endegeest’, in: *Jaarboek MNL* 1881, 168-201.

¹⁵⁰ Gevers van Endegeest aan Thorbecke, 22 augustus 1871, ACL II, 150 142.

¹⁵¹ Buys, ‘Levensbericht van jhr. D.Th. Gevers van Endegeest’, 198.

om daar verandering in te brengen. Utrecht was Leiden in dit opzicht voor geweest met de benoeming van Thorbecke's briljante leerling Opzoomer, een jurist. In Groningen stond sinds 1862 weliswaar nog een theoloog, B.H.C.K van der Wijck, maar als leerling van Opzoomer, wat veel vergoelijkte. Thorbecke had zelf de hand in die benoeming gehad toen Allard Pierson, theoloog maar eveneens uitgesproken adept van Opzoomer, zoals we eerder zagen, bedankte voor een benoeming.¹⁵² Tevens kan een rol gespeeld hebben dat Thorbecke in La Saussaye een pion zag in handen van conservatieve curatoren. Behoorde hij van huis uit ook niet tot hun Haagse kringen die doorgaans een conservatieve geest ademen?¹⁵³ Zagen curatoren in de Rotterdamse predikant wellicht een welkom tegenwicht tegen het populaire empirisme als een verfoeilijke uitwas van libertijnse geest? Als dit zo zou zijn geweest moet niet vergeten worden dat een hoogleraar wijsbegeerte geen geringe invloed kon uitoefenen op de studenten theologie omdat deze in hun propedeuse jaar zijn colleges behoorden te volgen, een verplichting waaraan met de Wet op het Hooger Onderwijs uit 1876 een einde kwam. In Utrecht bleek Opzoomer een ongekende uitstraling onder de theologen te hebben. Pierson was daarvan het lichtende voorbeeld.¹⁵⁴ Voor Thorbecke alle reden om Opzoomer naar Leiden te halen en voor curatoren alle reden om hem te weren. La Saussaye was in hun ogen om zijn verzet tegen het empirisme derhalve een aantrekkelijk alternatief. Had tenslotte diens aristocratische air, waar bijvoorbeeld Van Oosterzee zich bij tijd en wijle aan kon ergeren, misschien ook gewicht in de schaal gelegd?¹⁵⁵ Of lag het eenvoudiger en hoorde de Leidse

¹⁵² Zie voor de benoeming van Pierson in Groningen: Boersema, *Allard Pierson*, 101, en: Huizinga, 'Geschiedenis der universiteit', 227.

¹⁵³ Den Haag - de residentie van veel Leidse curatoren - was in de ogen van Thorbecke een bolwerk van conservatisme. Het duurde bijvoorbeeld tot 1869 voordat een liberaal blad als het 'Vaderland' niet dan na veel inspanning in Den Haag voet aan de grond kon krijgen. Zie: J.M.H.F. Hemels, *De Nederlandse pers voor en na de afschaffing van het dagbladzegel in 1868* (Assen 1969) 250-253. Ook in wijsgerig opzicht was Den Haag conservatief. Vooral de speculatieve filosofie was virulent onder hoge ambtenaren die zich met genoegen overgaven aan bespiegelingen die uitstegen boven het niveau van louter amateurisme. Dit alles kan een zekere argwaan bij Thorbecke gewekt hebben jegens de La Saussaye.

¹⁵⁴ Heel beeldend schetste een oud-student van Opzoomer diens charisma. Nadat studenten met verslagenheid hadden aangehoord hoe Opzoomer de traditionele godsbewijzen naar de prullenmand verwees, werden ze overmand door enthousiasme toen hij het opperwezen weer in hun midden bracht: 'Maar daarna - daarna wist Opzoomer het bestaan van God op te tooveren uit de 'kenbron van het godsdienstig gevoel'! En dan - welk een opluchting, welk een verruiming! En de planken vloer der zaal op de eerste verdieping van het bouwvallig gebouw aan het einde van de Lange Nieuwstraat, waar Opzoomer college hield, daverde van het blijde voetgetrappel, dat de ontspanning te kennen gaf, zoodat de ruiten rinkinkten en de kachel met het oude haardstel mede rommelden van de algemeene ontroering. Daar was toch iets verkwikkends en stalends in het bewustzijn van een groote vraag, die de denkers had beziggehouden, onder de oogen te hebben durven zien. 't Was de aanraking met den tijdgeest, die werd gevoeld, en iets werd er bespeurd van een worsteling der geesten, waarvan de Utrechtsche grachten geen zweem van besef hadden en die op de colleges der theologische professoren geen enkele emotie placht wakker te roepen.' Van Loenen Martinet, 'Levensbericht dr. M.A.N. Rovers', 238-239.

¹⁵⁵ 'In Chantepie de la Saussaye (vader) hinderde mij altijd zijne aristokratische voornaamheid met mystisch hell-dunkel gepaard, gelijk ook zijne pessimistische martelaarsstemming.' Fragment uit de oorspronkelijke tekst die in gecensureerde vorm verschenen is als *Uit mijn levensboek* en afgedrukt is in: Van Rhijn, *Gemeenschap*,

curator J.H. Philipse in het statige pand op de Korte Vijverberg, waar zijn zwager Groen van Prinsterer resideerde, met respect de naam van La Saussaye als man van wetenschap noemen?¹⁵⁶

Niet alleen onderwijspolitieke motieven lijken bij Thorbecke een rol gespeeld te hebben, maar ook vakinhoudelijke overwegingen, liefhebber als hij was van de wijsbegeerte. Als student was hij geboeid geraakt door de speculatieve wijsbegeerte die aan Duitse universiteiten furore maakte. Een fascinatie die hem evenwel verhinderde tot hoogleraar in de wijsbegeerte benoemd te worden, afkerig als men in Leiden was van het speculatieve denken. De jonge Thorbecke had zich door ‘den hoog gespannen en louter bespiegelende geest der Duitschers laten wegslepen’ naar het oordeel van de Leidse bestuurderen.¹⁵⁷ Die fascinatie voor filosofie bleef, al veranderden Thorbecke’s opvattingen over haar radicaal, zoals moge blijken uit een brief uit 1844: ‘Wil men hier te lande aan wijsbegeerte bevorderlijk zijn, moet men analytisch te werk gaan; men moet aantonen, dat de grondslagen van al wat wij zijn en denken, willen en doen, in de filosofie zijn vervat.’¹⁵⁸ Epistemologie en methodologie hadden kennelijk bij Thorbecke de plaats ingenomen van levens- en wereldbeschouwing. Het was Opzoomer geweest die met doorslaand succes te Utrecht verwezenlijkte wat Thorbecke voor ogen stond: filosofie die zich als moderne wetenschap geëmancipeerd had van kerk en theologie en zich kon meten met de natuurwetenschappen. Dat nu moest Opzoomer te Leiden opnieuw doen, zo lijkt de gedachtegang van Thorbecke te zijn geweest toen hij zich in de

231. De gewijzigde tekst luidt: ‘In wijlen den bekenden woordvoerder dier richting hier te lande hinderde mij altijd, onder meer, ook het mystisch “hell-dunkel” zijner beschouwingen, en niet zelden kreeg ik den indruk, dat ik hem in den weg stond.’ J.J. van Oosterzee, *Uit mijn levensboek, voor mijne vrienden* (Utrecht 1883) 205. Bronsveld gaf een aardige tekening van het aristocratische voorkomen van La Saussaye. Toen deze eens een dienst van Bronsveld bezocht zag deze hem zitten met ‘een stok met gouden knop tusschen de beenen’. Zie: interview van Brouwer met Bronsveld, CB 308.

¹⁵⁶ Philipse was getrouwd met de zuster van Groen van Prinsterer. Hij was een achterneef van de Groningse hoogleraar die zo lovend over La Saussaye schreef aan Groen van Prinsterer. Zie noot 12. La Saussaye werd in 1860 door Groen van Prinsterer publiekelijk geprezen als een filosofisch ‘angehauchte’ theoloog ‘[...] M. Chantepie de la Saussaye qui, par sa foi, sa piété, ses connaissances et son esprit philosophique, est au premier rang des théologiens de notre pays.’ G. Groen van Prinsterer, *Le parti antirévolutionnaire et confessionnel dans l’Église Réformée dans les Pays-Bas: étude d’histoire contemporaine* (Amsterdam 1860) 29.

¹⁵⁷ Thorbecke liep in 1822 een benoeming tot hoogleraar in de wijsbegeerte mis omdat hij naar Nederlandse verhoudingen op zijn reis door Duitsland te veel door ‘den hoog gespannen en louter bespiegelende geest der Duitschers heeft laten wegslepen.’ Zie: G.J. Hooykaas, ‘Thorbecke en de Leidse universiteit’, in: Th.J. Meijer ed., *Thorbecke in Leiden* [catalogus Academisch Historisch Museum] (Leiden 1972) 43-47.

¹⁵⁸ Thorbecke aan W.F.P. Kiehl, 5 januari 1844, *Briefwisseling Thorbecke* IV, 223. Aanvankelijk had Thorbecke Kiehl, arts en filosoof uit Den Haag, als kandidaat voor de Leidse leerstoel wijsbegeerte op het oog, maar toen uit een recente publicatie bleek dat hij een warm pleitbezorger was van de hegeliaanse filosofie zag Thorbecke daar van af. Agnostos [pseud. voor W.P. Kiehl], *Over de behoefte van onzen tijd in het algemeen en onzen staat in het bijzonder* (Den Haag 1844). ‘Het boekje van Kiehl heeft mij zeer teleurgesteld. Het heeft mij de hoop, dat hij in staat ware hier te lande voor filosofie iets te doen, geheel ontnomen.’ Thorbecke aan C.J. van Assen, 28 januari 1844, *Briefwisseling Thorbecke* IV, 225. C.J. van Assen (1788-1859) was hoogleraar in de juridische faculteit te Leiden. Zie voor hem: J.H. Koenen, ‘Levensbericht van mr. J.C. van Assen’, in: *Jaarboek KNAW* 1859, 98-115.

zomer van 1871 tot zijn oud-leerling wendde. Het moet een aangename verrassing voor Opzoomer zijn geweest toen hem in de laatste week van augustus tijdens zijn zomerverblijf in het Duitse *Kurort Königswinter* het verzoek van Thorbecke bereikte om naar Leiden te komen. Hij hapte gretig toe en schreef per ommegaande dat hij een grote taak voor zich weggelegd zag. ‘In Leiden is veel te doen. De wijsbegeerte had daar geen gelukkig verleden. Gij weet, hoe het in mijn studententijd was. Gij moest zelf aanvullen, en tot haar studie mij aanzetten. Van den lateren tijd zwijg ik. Er was eeuwige rust.’¹⁵⁹ Thorbecke liet er geen gras over groeien: Opzoomer werd op 10 september 1871 benoemd.¹⁶⁰

Te Utrecht?

Van het feit dat hij in de zomer van 1871 in Leiden voor de leerstoel wijsbegeerte was voorgedragen had La Saussaye geen enkele weet gehad.¹⁶¹ Er gonsden tal van namen in de media zonder dat die van hem viel.¹⁶² Dat was geheel anders toen in het najaar van 1871 als gevolg van het vertrek van Opzoomer naar Leiden zijn naam genoemd rond diens opvolging.¹⁶³ Dat zei overigens nog niet zoveel zolang het nog om geruchten ging. Het werd echter serieus toen de Utrechtse hoogleraar W.G. Brill, met wie La Saussaye op vriendschappelijk voet verkeerde, schreef dat curatoren hem als eerste op de voordracht gezet hadden om Opzoomer te Utrecht op te volgen.¹⁶⁴ Deze informatie was geheel juist. Op 17

¹⁵⁹ Opzoomer aan Thorbecke, 28 augustus 1871, Kabinet 159.

¹⁶⁰ KB van 10 september 1871 22, gepubliceerd in de *Nederlandsche Staatscourant* 12 september 1871.

¹⁶¹ ‘Ik zou wenschen dat ik er, zooals van de Leijdsche candidatuur, niets van geweten had voor het beslist was.’ La Saussaye aan Beets, 28 december 1871, LTK Beets A 1 18.

¹⁶² Er werd flink gespeculeerd over de bezetting van de Leidse leerstoel. Zo berichtte *Het Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad* op 9 september 1871: ‘Men verzekert ons dat op het tweetal voor hoogleeraar in de wijsbegeerte te Leiden zijn gesteld Dr. A. Pierson, privatdocent te Heidelberg en Dr. C. Bellaar Spruyt, leeraar aan de Hoogere Burgerschool alhier.’ De dag daarop was te lezen: ‘[...] in tegenstelling tot ’t geen gister is meedegedeeld, [wordt] gemeld, dat op de nominatie voor ’t professoraat in de wijsbegeerte te Leiden zouden staan Prof. Opzoomer te Utrecht en Dr. v. Bell, predikant te Amsterdam. Het Vad. [het Haagse dagblad *Het Vaderland*] zegt dat naar zijne informatiën het plan stellig bestond, om noch Prof. Opzoomer, noch Dr. Pierson op de voordracht te plaatsen.’ Geciteerd in: *Correspondentie van Robert Fruin*, 203 noot 1.

¹⁶³ Van Oosterzee schreef niet lang na het bekend worden van het vertrek van Opzoomer aan Groen van Prinsterer: ‘Of la Saussaye, voor wien insgelijks veel gewerkt werd, het daarentegenover zal winnen acht ik minstens onzeker.’ Van Oosterzee noemde ook C. Bellaar Spruyt, G.H. Lamers, Allard Pierson en B.H.C.K. van der Wijck. Over Pierson schreef Van Oosterzee: ‘Pierson schijnt bij den Minister voor goed in den ban te zijn.’ Van Oosterzee aan Groen van Prinsterer, 21 september 1871, *Briefwisseling Thorbecke* VI, 512-513. Pierson liet het allemaal wat koud; hij had er weinig fiducia in. Zie: Pierson aan Gildemeester, 30 september 1871, Hidde R.J. van der Veen, *Brieven van Allard Pierson aan Adriaan Gildemeester 1865-1874* [doctoraalscriptie VU] (Amsterdam 1984) 101.

¹⁶⁴ ‘[...] 18 Nov. schrijft Brill mij: ‘[...] ik heb alle grond om het er voor te houden dat de Curatoren gisteren eene nominatie hebben opgemaakt enz.’ La Saussaye aan Beets, 28 december 1871, LTK Beets A 1 18. Zie voor W.G. Brill (1811-1986): P.D. Chantepie de la Saussaye, ‘Willem Gerard Brill’, *Jaarboek KNAW* 1896, 95-127.

november 1871 was de voordracht opgesteld met La Saussaye als eerste keus.¹⁶⁵ Daarna was het stil gevallen tot La Saussaye op 28 december 1871 uit betrouwbare bron vernam dat er van een voordracht geen sprake zou zijn.¹⁶⁶ La Saussaye wendde zich tot de doorgaans goed geïnformeerde Beets om opheldering: ‘Zeer onaangenaam is mij de toestand van suspens, waarin ik nu maanden verkeer ten opzichte van de vacature Opzoomer. [...] Zoo gij er iets van weet, houd ik mij gerecommandeerd. Ik ben wellicht wat ongeduldig, maar zich in zekere uitkomsten te voegen is lichter dan in het onzekere te verkeerren.’¹⁶⁷ Of Beets hem wijzer heeft kunnen maken, blijft een vraag.

Wat had zich tussen 17 december en 28 december 1871 afgespeeld? Er was toch een voordracht opgesteld. Had Thorbecke ook nu, zoals eerder in Leiden, een spaak in het wiel gestoken? Niet onwaarschijnlijk. Waarom zou hij in Utrecht toestaan wat hij in Leiden geweigerd had: een dominee als wijsgeer? Hij zal bepaald niet ingenomen zijn geweest met de Utrechtse voordracht. Dat was zijn geestverwant, de Utrechtse president-curator W.C. Mees, overigens evenmin.¹⁶⁸ Deze had het liever anders gezien maar bij gebrek aan uitgesproken bekwame kandidaten, was er geen andere keus geweest, zo bekende hij Thorbecke.¹⁶⁹ Maar Mees kwam er ook ronduit voor uit dat de krachtsverhoudingen binnen het curatorium zodanig waren dat een andere oplossing, ook al had zich een goede kandidaat voorgedaan, niet of nauwelijks tot de mogelijkheden had behoord.¹⁷⁰ Als een geluk bij een ongeluk was de keus op La Saussaye gevallen, de meest liberale of minst orthodoxe die genade kon vinden in de ogen van de ‘domineeslobby’. Het meest haalbare bleek dus een kandidaat die zich aan de grenzen van de orthodoxie bewoog.¹⁷¹ Het werd dus toch weer een

¹⁶⁵ Op 17 november 1871 hadden curatoren besloten La Saussaye als eerste voor te dragen. ACU nr. 59, Archief Curatoren, inv. nr 10 Notulen, 17 november 1871, 219. De voordracht werd op 19 november verstuurd. Zie: ACU 106 Correspondentie, minuut voordracht.

¹⁶⁶ ‘Heden [...] vernam ik van iemand, die dezer dagen den President-Curator, den heer W. Mees te Amsterdam gesproken had, dat deze haar positief gezegd had dat er nog geen voordracht geschied was.’ La Saussaye aan Beets, 28 december 1871. Dat blijkt niet juist te zijn geweest, want op 17 november 1871 hadden curatoren een voordracht opgesteld. Mees wilde daar kennelijk geen enkele richtbaarheid aangeven, zoals blijkt uit de aantekening ‘geheim’ op de voordracht. Kabinet 159.

¹⁶⁷ La Saussaye aan Beets, 28 december 1871, LTK Beets A 1 18.

¹⁶⁸ Zie voor W.C. Mees (1813-1884): N.G. Pierson, ‘Levensbericht van mr. M.C. Mees’, in: *Jaarboek KNAW* 1884, 98-131.

¹⁶⁹ ‘Trouwens de taak was in deze zwaarder omdat ik geen kandidaten van in het oog springende verdiensten te noemen had.’ Mees aan Thorbecke, 19 november 1871, Kabinet 165. De kandidaten waren: J.P.N. Land, C. Bellaar Spruyt, A.J. Vitringa, B.H.C.K. van der Wijck, als ook F.W.B. van Bell die waarschijnlijk om zijn modernisme niet tot de ‘dominees’ werd gerekend.

¹⁷⁰ ‘Ik behoeft u niet te zeggen dat dit niet mijne voordracht is. Utrechtsche stemmingen om te zetten is een moeilijke taak die mij geheel mislukt is.’ en: ‘het was een wensch om buiten predikanten te blijven.’ Mees aan Thorbecke, 19 november 1871, Kabinet 165.

¹⁷¹ ‘Indien men eene van die der orthodoxen niet zeer afwijkende wereldbeschouwing als eerste vereiste stelt, is hij [La Saussaye] zeker een natuurlijke kandidaat.’ Mees aan Thorbecke, 19 november 1871, Kabinet 165.

dominee, hetgeen overigens gezien het karakter van Utrecht als opleiding voor predikanten niet zo verbazingwekkend was. Zagen curatoren Opzoomer niet met heimelijke opluchting vertrekken?

Om het leed voor Thorbecke wat te verzachten wees Mees erop dat La Saussaye niet behoorde tot de conservatieve orthodoxie en evenmin tot de opkomende confessionele factie. Dat laatste onderstreepte hij nog eens. Sprak uit deze woorden van de liberale Mees niet de vrees dat een assertief confessionalisme, zoals dat door de jonge Abraham Kuyper in die dagen werd uitgedragen, een bedreiging inhield voor waardevrije wetenschapsbeoefening? In hoofdstuk V zal blijken dat die vrees niet ongegrond was.

Thorbecke hoefde echter zijn machtswoord niet uit te spreken. Het probleem loste zich vanzelf op. Leidse *gossip* bereikte Opzoomer: men zou daar niet op hem zitten te wachten.¹⁷² Het bracht Opzoomer geestelijk en lichamelijk zo van streek dat hij, mede op medisch advies, ten langen leste besloot om Utrecht niet te verwisselen voor Leiden. Hij miste de moed en de krachten om in Leiden een nieuw begin te maken, schreef hij vertrouwelijk aan Thorbecke: ‘De wapens zijn me niet te zwaar in het oude garnizoen; in een nieuw garnizoen kan ik ze niet dragen.’¹⁷³ Noodgedwongen richtte Thorbecke zich weer tot de Leidse curatoren. Hij maakte hen deelgenoot van zijn teleurstelling over het uiteindelijke retireren van Opzoomer en verzocht om een nieuwe voordracht voor de leerstoel wijsbegeerte die nu inmiddels bijna een jaar lang vacant was.¹⁷⁴ Curatoren gingen weer aan de slag en kwamen met een voordracht waarop alweer twee predikanten figureerden: Allard Pierson en G.H. Lamers.¹⁷⁵ Opnieuw

¹⁷² Zie voor de Leidse *gossip*: Fruin aan Matthias de Vries, 1 augustus 1871, *Correspondentie van Robert Fruin*, 207 resp. 201. De weerstand in Leiden tegen Opzoomer was kennelijk niet verborgen gebleven, want Van Oosterzee wist Groen van Prinsterer te melden dat curatoren Opzoomer niet wilden. Van Oosterzee aan Groen van Prinsterer, 21 september 1871, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* VI, 512-513. Het valt overigens op dat de Leidse affaire in de literatuur over Opzoomer gaandeweg een tragische inslag kreeg. B.H.C.K. van der Wijck schreef dat zijn leermeester eerst vurig verlangd had naar Leiden te gaan en vervolgens hartstochtelijk gewenst had in Utrecht te blijven en dat hij in beide gevallen zijn zin heeft gekregen. Maar het was een ongelukkige periode, waarin zoals een ieder kan overkomen, hij de speelbal was van duistere psychische machten in hem. B.H.C.K. van der Wijck, ‘Cornelis Willem Opzoomer’, *Jaarboek KNAW* 1892, 77. Zijn verzoek aan de koning om Opzoomer opnieuw in Utrecht te benoemen motiveerde Thorbecke met een verwijzing naar diens gezondheidstoestand: ‘Eene zware ingewandsziekte sloopte zijne krachten. Daaraan paarde zich een ziekelijk zwaarmoedigheid, die vooral in verband stond met zijn vertrek naar Leyden waartegen hij meer en meer begon op te zien.’ Thorbecke aan de koning, 2 februari 1872, Kabinet 165.

¹⁷³ Opzoomer aan Thorbecke, 9 januari 1872, NA, nr. 244 Archief Thorbecke 88, 24.

¹⁷⁴ ‘Het was eene groote teleurstelling in de maand Januarij uit Utrecht te vernemen dat de Heer Opzoomer, die het Professoraat te Leiden waarnam, waarmede hij zich ingenomen betoond heeft, te Utrecht gebleven was.’ Thorbecke aan curatoren, 2 maart 1872, Kabinet 159.

¹⁷⁵ Notulen van 28 maart 1872. ACL II, 151.354. De voordracht werd op 6 april 1872 naar Den Haag gestuurd, Kabinet 159. Overigens bleek Pierson op de hoogte te zijn van zijn kandidatuur en ging er van uit binnenkort Heidelberg, waar hij toen verbleef, voor Leiden te zullen verruilen. Zij het niet zonder angst en beven, zoals hij zijn zwager en boezemvriend Adriaan Gildemeester bekende, omdat ‘Leiden lijden zal zijn. Maar zou uit Leiden

kregen curatoren nul op het rekest.¹⁷⁶ Thorbecke zag niets in Pierson. Hij was hem te weinig standvastig, te vaak wisselend van standpunt, kortom, ‘voltigeur’, wat tegenwoordig ‘een ongeleid projectiel’ heet.¹⁷⁷ Het was tenslotte J.H. Geertsema die als opvolger van de inmiddels overleden Thorbecke resoluut de voordracht van tafel veegde.¹⁷⁸ Weinig elegant, vond men in Leiden, maar wat konden curatoren anders doen dan het hoofd te buigen?¹⁷⁹ De keuze viel, wat te verwachten was, niet op een dominee maar op de Amsterdamse wijsgeer J.P.N. Land.¹⁸⁰ De benoeming van Land betekende overigens een afscheid van het empirisme, het neokantianisme deed met hem in Nederland zijn intrede.¹⁸¹ Het betekende ook een afscheid van Opzoomer als toonaangevend wijsgeer. Het empirisme waarvan hij de ‘bezielde, overtuigende, welsprekende en rusteloze verkondiger’ was geweest, was in de ogen van een jongere generatie sleets geworden; het vuur was gedoofd.¹⁸² ‘De krul is er uit, de pruik er op, de domper verplaatst’, sneerde Busken Huët eerder vanuit het verre Batavia.¹⁸³ En de Leidse wijsgeer Land placht op te merken dat Opzoomer als eminent jurist zich beter niet met de filosofie had kunnen inlaten.¹⁸⁴ Het is bijna symbolisch dat Opzoomers vermaarde leerling, Allard Pierson, in het jaar van Opzoomers academische keerpunt met zijn geruchtmakende artikel in *De Gids* ‘Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling’ publiekelijk afscheid nam

de oproep komen: ‘Ga niet uit, maar in het land uwer maagschap, zoo trek ik dan terstond.’ Pierson aan Gildemeester, 14 juli 1872, *Brieven van Allard Pierson aan Adriaan Gildemeester*, 110.

¹⁷⁶ Minister aan curatoren, 13 augustus 1872. ACL II, 151.354. Ook de Leidse curator J.A. Philipse was niet geheel ingenomen met Pierson, maar dit leidde niet, zoals bij de voordracht van een jaar eerder, tot de aantekening ‘bij meerderheid van stemmen’. Zie: aantekening van J.A. Philipse, 15 augustus 1872, ACL II, 151.354.

¹⁷⁷ ‘Laatstelijk hebt gij de sophismen van den heer Pierson eene wederlegging waardig gekeurd die hem denklijke tot eenige nieuwe voltigeursvertooningen zal noopen.’ Thorbecke aan B.H.C.K. van der Wijck, ongedateerd, *Briefwisseling Thorbecke* VII, 318-319.

¹⁷⁸ Zie voor Geertsema’s besliste handelwijze: H.P.G. Quack, *Herinneringen* (Amsterdam 1915²) 312-314.

¹⁷⁹ ‘Dat Curatoren hebben voorgedragen twee kandidaten die niet in staat zouden zijn om den vacanten leerstoel naar eisch te vervullen, acht ik voor curatoren geen bijzonder gracieus begin van briefwisseling tusschen den nieuwen Minister en Curatoren.’ Aantekening van J.A. Philipse. ACL II, 151.354.

¹⁸⁰ Geertsema aan curatoren, 13 augustus 1872. ACL II, 151.354. Land bleek overigens geen onbekende te zijn bij curatoren, hij was bij de voordracht ook de revue gepasseerd. Zie: aantekening van W.C. van den Brandeler. ACL II, 151.354.

¹⁸¹ Het neokantianisme stelde in navolging van Kant opnieuw de vraag naar de aard van het menselijke ken- en waarnemingsvermogen aan de orde: wat is het dat denkt en wat is het dat waarneemt? Deze vraag was in het empirisme, wellicht uit enthousiasme over de resultaten van de natuurwetenschappen, verwaarloosd, meenden de neokantianen. In het verwaarlozen van deze vraag lag voor La Saussaye, zoals we zagen, de wijsgerige zwakte van het empirisme. Zie onder meer: La Saussaye, ‘De roeping der theologie in den kerkelijken strijd onzer dagen’ (1873), VW III 583.

¹⁸² Citaat van een zekere Levy Zie: B.H.C.K. van der Wijck, ‘Cornelis Willem Opzoomer’, in: *Jaarboek KNAW* 1892, 60.

¹⁸³ Zie: *Java-bode*, 15 december 1869. Busken Huët reageerde in zijn artikel op de rede van Opzoomer bij de opening van het academisch jaar 1869, waarin deze het gezonde verstand verheerlijkte. C.W. Opzoomer, *De vrije wetenschap: redevoering ter opening van de akademische lessen* (Amsterdam 1869).

¹⁸⁴ ‘[...] prof. Land was gewoon glimlachend ex cathedra te verzekeren: dat deze jurist ook weleens aan wijsbegeerte gedaan had.’ Quack, *Herinneringen*, 206.

van de wijsbegeerte van zijn leermeester en zich bekende tot het neokantianisme.¹⁸⁵ Het was ook het jaar waarin La Saussaye de kathedraal in Groningen besteeg, een moment dat ook als een keerpunt voor hem beschouwd kon worden: het ethische standpunt had erkenning gevonden. Was het ook niet Pierson die daar eerder op gewezen had? In 1867 had hij immers al de volgende verrassende regels uit zijn pen laten vloeien:

‘Het hoofd van de zoogenaamde ethische richting werd voor eenigen jaren ‘een alleen staand strijder’ genoemd. Toen wellicht te recht. Thans heeft hij nagenoeg de geheele moderne partij, in beginsel op zijn hand. Zijn ethische methode in de theologie is de methode geworden van de geheel moderne theologie.’¹⁸⁶

De erkenning waar Pierson op doelde - wellicht ironisch, in elk geval polemisch bedoeld ten opzichte van het modernisme - lijkt bevestigd te worden door het opmerkelijke verschijnsel dat La Saussaye binnen ruim een jaar drie maal achtereenvolgens als eerste genomineerd werd: eerst te Leiden, vervolgens te Utrecht en tenslotte te Groningen. Dat het in Leiden en Utrecht niet tot een benoeming leidde had minder te maken met zijn wetenschappelijk merites dan met externe factoren, zoals de ingreep van Thorbecke en het fiasco van Opzoomers Leidse avontuur. La Saussaye blijkt dus bij academische bestuurders vaker in beeld te zijn geweest dan zijn biograaf Brouwer meende.¹⁸⁷

Theologie een wetenschap?

‘Is de Theologie eene wetenschap?’, deze vraag stelde A.D. Loman in 1860:

‘Wie hier te lande vóór eenige jaren in ernst die vraag had opgeworpen, hij zou zeker weinigen slechts bereid gevonden hebben om hem behulpzaam te zijn bij het opsporen van het op die vraag passende antwoord. Waartoe zulk een vraag? zou men hebben uitgeroepen. Waartoe het bewijs gevraagd voor eene waarheid, waaraan niemand twijfelt? Wie zal dwaas genoeg zijn, het bestaan te gaan aantoonen van eene zaak, die men ziet en in hare werkingen kan gadeslaan? Met één woord: men zou de vraag niet begrepen hebben. De tijden zijn veranderd. De kwestie, vroeger, als niet aan de orde zijnde, buiten discussie gelaten, houdt thans menig denkend hoofd bezig. Immers, sedert de geest des tijds de Theologie gedwongen heeft, hare stellingen en uitspraken in een algemeen verstaanbare taal voor te dragen, haar wetenschappelijk karakter voor het gerigt van den denkenden geest te regtvaardigen, door in hare beginselen en methode de eischen van de hedendaagsche wetenschap te eerbiedigen.’¹⁸⁸

¹⁸⁵ Allard Pierson, ‘Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling’, *De Gids* 35 (1871) 455-487.

¹⁸⁶ Allard Pierson, *Gods wondermacht en ons geestelijk leven* (Arnhem 1867) 67.

¹⁸⁷ Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 27. Kennelijk heeft Brouwer indertijd geen archieven geraadpleegd en zich beperkt tot wat hem in gesprekken met tijdgenoten van La Saussaye ter ore kwam.

¹⁸⁸ Loman, ‘Een alleen staand strijder’ 401.

Hoe kon de theologie zich als wetenschap manifesteren als zij zich qua vraagstelling en methodiek niet wist te meten met overige academische disciplines, in het bijzonder de natuurwetenschappen? Immers: ‘De magt der fysische wetenschappen is niet meer te ignoreren,’ om Loman nog eens aan het woord te laten.

‘De Theologie moet partij trekken voor of tegen haar, op straffe van hare plaats te verliezen onder de magten, die den tijd bewegen. Met belangstelling slaan wij de pogingen gade van hen, die, doordrongen van de eischen des oogenblik, den moed hebben met het verledene te breken en met ijver aan de grondwetsherziening voor de theologische wetenschap willen arbeiden.’¹⁸⁹

Dat wilden zowel La Saussaye als Van Bell. Hun oraties stonden dan in het licht van deze vraag: wat moest men verstaan onder het wetenschappelijk karakter van de theologie? Met hun komst naar Groningen brak daar een nieuwe era aan. De Groninger richting was zelden bevangen door twijfel over methodologische vragen.¹⁹⁰ Haar theologie zou om haar esoterische aard de toets der wetenschappelijke kritiek niet doorstaan, zo zou desgevraagd het oordeel van Loman geluid hebben.¹⁹¹ Kleefde dat esoterische echter niet ook aan La Saussaye met zijn theosofische sympathieën? Zou Van Bell niet de werkelijke vernieuwer blijken te zijn toen hij opriep tot een meer open en vrije attitude?¹⁹²

De ‘grondwetsherziening’, waar Loman op doelde, riep niet alleen een felle polemiek in den lande op onder theologen en de intellectuele elite (Potgieter), maar verhitte ook de gemoederen in politiek Den Haag toen tegen het einde van de jaren zestig de herinrichting van het hoger onderwijs op de agenda was komen te staan.¹⁹³ De Zwolse predikant G.L. van Loon meende daarom dan ook te kunnen spreken van een oorlog met twee fronten. Enerzijds een front tussen theologen onderling die in een soort burgeroorlog verwickeld leken te zijn en anderzijds een front als gevolg van een frontale aanval van ‘een machtig heir van buiten, dat

¹⁸⁹ Loman, ‘Een alleen staand strijder’ 402.

¹⁹⁰ Tekenend voor deze zelfverzekerdheid is de uitspraak Van Hofstede de Groot ‘dat van al het geschrevene in het tijdschrift *Waarheid in Liefde*, nooit iets herroepen behoefde te worden’. Geciteerd in: Van Bell, ‘Het laatste stuk van het tijdschrift *Waarheid in Liefde*’, 117.

¹⁹¹ Loman, ‘Een alleen staand strijder’ 401. Loman bezigde ‘exoterisch’ maar uit het zinsverband lijkt dat hij esoterisch bedoelde: ‘[...] al moest ze daardoor ook afstand doen van al het bekoorlijke harer tot dusverre gehandhaafde exoterische geheimzinnigheid [...]’.

¹⁹² ‘Het denkbeeld van vrije en onbekrompen studie is veel minder algemeen geëerd in ons vrij en onafhankelijk Nederland, dan men zou mogen verwachten. Het is weder gebleken toen er onlangs meer dan een afkeurende stem opging bij de gelijktijdige benoeming van een orthodox en een modern godgeleerde tot het hoogleraarsambt in dezelfde faculteit.’ Van Bell, *Het karakter der onafhankelijke theologie*, 33.

¹⁹³ La Saussaye, *De plaats der theologische wetenschap in de encyclopedie der wetenschappen: redevoering bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Groningse Hoogeschool, uitgesproken den 21 November 1872* (1872) VW III, 525.

er op [aandrong] de theologie uit den kring der wetenschappen te bannen.¹⁹⁴ Van Vloten zag met genoegen hoe de theologische faculteiten, die in zijn ogen geen bestaansrecht meer hadden, ten onder gingen als bij een Poolse Deling.¹⁹⁵

De fronten van de verschillende stromingen en richtingen die zich in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw manifesteerden, waren nog tamelijk fluïde. In die decennia leek men over de traditionele grenzen heen elkaar te vinden in het zoeken naar wat samenbond. Het zat in de lucht of in de tijdgeest, die naar La Saussaye opmerkte ‘in ’t stoffelijke zoowel als in ’t geestelijke zoo vele slagboomen doet vallen en zoo vele toenaderingen doet geboren worden.’¹⁹⁶ Het is opmerkelijk dat hij in 1871 aan de trits ‘onrust, verwarring en ontbinding’ toevoegde ‘partijvorming’, omdat juist die in de jaren zeventig in kerk en politiek de boventoon zou gaan voeren. Vanaf dat moment leek het alsof scheidslijnen grenzen werden die niet meer overschreden konden worden. De antithese deed zijn intree. Illustratief is de observatie van een onafhankelijk Tweede Kamerlid, W. Wintgens, die ‘een nieuw symptoom aan den gezigteinder’ zag opdoemen, een verschijnsel dat hem met zorg vervulde. Het was de opkomst van een kerkelijke politieke partij, ‘*un parti de combat*, die overal vijanden ziet, eene rigting die begeerig is naar strijd.’¹⁹⁷ Verdraagzaamheid, die hij als keurmerk van het Nederlandse protestantisme zag, dreigde te moeten wijken voor verdeeldheid, vrucht van kerkelijke agitatie.¹⁹⁸ Met instemming haalde hij Beets en La Saussaye aan die zich distantieerden van kerkelijk-politieke partijvorming.¹⁹⁹

¹⁹⁴ G.L. van Loon, ‘De intreerede van dr. D. Chantepie de la Saussaye’, *Bibliotheek van Moderne Theologie* 1 (1873) 247.

¹⁹⁵ ‘Geen godgeleerdheid dan meer, maar wijsbegeerte; wijsbegeerte van geschiedenis, natuur en zeden; natuurkennis, geschiedkunde, en zedeleer; ziedaar de drie wetenschappelijke mogelijkheden, die zich de onbeheerde nalatenschap van het terecht verbrokkelde Polen voortaan zullen aantrekken.’ J. van Vloten, ‘Godgeleerdheid’, *De Dageraad* 9 (1859) 405. J.H. Gunning jr gebruikte ook het beeld van de Poolse Deling. Zie: J.H. Gunning jr., *D. Chantepie de la Saussaye over de theologische faculteit aan de hoogeschool* (Amsterdam 1874) 10.

¹⁹⁶ La Saussaye, ‘De krankheden der Nederlandsche Hervormde Kerk’ (1854), VW I, 196.

¹⁹⁷ W. Wintgens, ‘Adres van antwoord op de troonrede 22 September 1873’, in: *Redevoeringen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal (1873-1875)* (Den Haag 1875) 11. W. Wintgens was van 1849 tot 1885 met enkele onderbrekingen lid van de Tweede Kamer en in 1868 korte tijd minister van Justitie. Zie voor hem www.parlement.com.

¹⁹⁸ Met instemming haalde Wintgens de Duitse confessionele politicus Julius Stahl aan, geestverwant van Groen van Prinsterer: ‘In den Niederlanden hält sich das liberale Princip - weil es hier älter als die Revolution, auf natürliche Vorgänge gebaut ist.’ Zie: Wintgens, ‘Adres van antwoord op de troonrede’, 20.

¹⁹⁹ Beets verfoeide de methoden die de antirevolutionairen hanteerden door historische gegroeide instellingen, zoals het onderwijs, moedwillig onder vuur te nemen en af te breken: ‘misdadig, het kwade doen om het goede te bereiken, daemonisch’. Wintgens, ‘Adres van antwoord op de troonrede’ 19. Kuyper droeg deze woorden Beets nog lang na als bewijs van de in zijn ogen verraderlijke opstelling van de ethischen ten aanzien van de antirevolutionaire idealen. Zie: ‘Wie, zoo bid ik U, heeft het eerst een hard, een snijdend, een afsnijdend woord tegen zijn broederen in het midden van onze Christelijke vergaderingen geworpen? Was het Beets niet? [...] “Dat is daemonisch !” en dat “daemonisch” kwam van de lippen van Beets. Groen was verplet door zulk zeggen, en U is bekend, hoe Beets zijn “daemonisch” toen in een meesterlijk vlugschrift toegelicht; en wat Groen

Een tijd van gisting

Vanaf het midden van de negentiende eeuw zullen tijdgenoten met verbazing, enthousiasme of afschuw de vele over elkaar tuimelende veranderingen en vernieuwingen hebben ondergaan. Niet zelden raakte men mentaal op drift en zocht men naar een nieuw houvast. Allard Pierson sprak bijvoorbeeld van een crisisgevoel dat hem soms overmande of zelfs verlamde.²⁰⁰ Een periode van onrust, verwarring en ontbinding die La Saussaye als ‘davidisch’ brandmerkte, in tegenstelling tot de eerste helft van de eeuw die hem toen toescheen als een ‘salomonische’ oase.²⁰¹ Kenmerkend voor deze vernieuwingen en veranderingen waren de natuurwetenschappen die ware triomfen vierden. Deze klinkende resultaten werden toegeschreven aan hun strenge methodiek die begon bij objectieve waarneming van natuurverschijnselen om vervolgens de gevonden feiten in een causaal en deterministisch verband te brengen. Dat laatste aspect, dat zich alleen met sluitende verklaringen tevreden stelde, was echter niet mogelijk geweest als zich ook niet een mentale omwenteling had voorgedaan. De wereld was voortaan door het gezonde verstand te begrijpen. Gebeurtenissen en verschijnselen hadden alleen dan realiteitswaarde wanneer ze langs natuurlijke weg te verklaren waren. In deze wijdverbreide en diepingrijpende mentale metamorfose telden alleen nog feiten, waarnemingen en ervaringen, of, in de woorden van de Amerikaanse socioloog Richard Sennet: ‘As the gods fled, immediacy of sensation and perception grew more important; phenomena came to seem real in and of themselves as immediate experience.’²⁰²

geantwoord heeft; en hoe De la Saussaye toen openlijk met Christelijk-Nationaal brak; en hoe ik mij toen veroorloofde reeds destijds in een reeks *Heraut*-artikelen het goed recht van Groen tegenover deze ‘makers van breuke’ in het licht te stellen.’ A. Kuiper, *Bedoeld noch gezegd: schrijven aan dr. J.H. Gunning Jr.* (Amsterdam 1885) 34. Kuiper bleek overigens minstens zo aangeslagen als Groen van Prinsterer door het ‘daemonisch’ van Beets: ‘Nog zie ik Dr. Kuiper verbleken, toen het “daemonisch” over den lippen van Beets kwam.’ Geciteerd in: H.S.S. Kuiper en J.H. Kuiper, *Herinneringen van de oude garde aan den persoon en de levensarbeid van dr. A. Kuiper* (Amsterdam 1922) 97. Zie voor La Saussaye en de schoolstrijd: Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 128-149. Wintgens verwees voor de Nederlandse verdraagzaamheid ook naar een stelling van La Saussaye: ‘De vrijheden, in Nederland in heemsch, is geen gave noch vrucht der revolutie; in zijn volksaard gegrond is die door zijn protestantsch-gereformeerd karakter gekweekt en geheiligd.’ La Saussaye, *Het protestantisme als politiek beginsel: eene voorlezing* (1871) VW III, 471-472. Wintgens, ‘Adres van antwoord op de troonrede’, 20. Wintgens zal La Saussaye waarschijnlijk als klas- en studiegenoot gekend hebben.

²⁰⁰ ‘Gaandeweg merk ik dat ik haast niet schrijven kan van de agitatie. Gij weet niet hoe ik de laatste weken leef. Mijn hart bonst, mijn hoofd dito. [...] ik heb een voorgevoel van nieuwe dingen die nog zullen komen, van een naderende openbaring. Ik hoor het loeijen en rommelen van den Vulkaan. En als Plinius kan ik niet van den plek waar de lava mij overstroomt zal. Ik ga vreselijk op en neder, dan in de diepste diepte van mijn zwaarmoedigheid, van een onbeschrijflijken weemoed, dan op de hoogste toppen van een alles braveerenden moed.’ Pierson aan Gildemeester, 24 januari 1866, *Brieven van Allard Pierson aan Adriaan Gildemeester*, 14.

²⁰¹ La Saussaye, ‘Confessionalisme en modernisme’, 400.

²⁰² Richard Sennett, *The fall of public man* (Londen 1993¹) 28.

Deze mentale omwenteling is niet goed denkbaar zonder de popularisering van het natuurwetenschappelijke denken door middel van de schaalvergroting van gedrukte media: talloze kranten, periodieken en vlugschriften die grote groepen in stad en land wisten te bereiken.²⁰³ ‘Kein Zweig der Literatur hat in den letzten Jahren solch’ eine rasche Ausdehnung gewonnen, als die Darstellung der neuesten naturwissenschaftlichen Resultate in populärer Form’, schreef Friedrich Fabri - vriend en geestverwant van La Saussaye - in 1852.²⁰⁴ Fundamentele vraagstukken werden teruggebracht tot het formaat van het boudoir, zoals de contemporaine filosoof Karl Rosenkranz - bezetter van Kants leerstoel in Koningsbergen - spottend opmerkte. Hij kon de mentaliteitsverandering niet anders zien dan als ‘Emanzipation des Fleisches und der Rehabilitation der Materie.’²⁰⁵

Het midden van de negentiende eeuw werd door sommigen, zoals La Saussaye, als een tijd van gisting gezien, een tijd waarin nieuwe perspectieven zichtbaar werden.²⁰⁶ Dit verwachtingsvolle geestelijke klimaat riep een ‘speelse’, ‘brooddronken’ en ‘jeugdig overmoedige’ stemming op die door een tijdgenoot werd gezien als puberale groeistuipen van een gezonde ontwikkeling.²⁰⁷ Pierson zou in deze jaren als een exponent van deze jongensachtige opwindning kunnen gelden.²⁰⁸ Hij meende overal een mening over te moeten hebben en wist dit met zijn versatiele verstand in een journalistiek jargon met verve uit te dragen. De Utrechtse predikant G. Barger zag dat met lede ogen aan. Pierson huppelde in zijn ogen dartel over problemen heen. Dat deze genoemd werd als beoogd hoogleraar in de

²⁰³ Deze populariseringgolf paste in een ook onder onderzoekers levende neiging om wetenschap te democratiseren. Hoe meer kennis gedeeld kon worden des te waardevoller zij werd. Het is om deze reden dat Renan zich liever zag als *savant* dan als *philosophe*. De eerste stond in het volle leven en had het heil van de gemeenschap voor ogen, de tweede leefde in een sociaal isolement en zocht naar waarheid, zonder te letten op haar maatschappelijke relevantie. Zie: Lorraine Daston, ‘Objectivity and the escape from perspective’, *Social studies of science* 22 (1992) 609.

²⁰⁴ Fr. Fabri, ‘Die Bedeutung der Theosophie für das Zeitbedürfnis einer christlichen Religionsphilosophie’, *Protestantische Monatsblätter für innere Zeitgeschichte: Studien der Gegenwart für die evangelische Länder deutscher Zunge* 1 (1852) 432. Zie voor Fr. Fabri (1824-1894): *BBKL* I, 1587-1588 (F.W. Bautz).

²⁰⁵ Karl Rosenkranz, ‘Der deutsche Materialismus und die Theologie’, *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 7 (1864) 228 en 236. Zie voor J.K. Rosenkranz (1805-1879): *BBKL* VIII, 673-680 (K.-G. Wesseling).

²⁰⁶ ‘Een periode van gisting en strijd.’ La Saussaye, *De godsdienstige bewegingen van deze tijd in haren oorsprong geschetst* (1863) VW II, 505.

²⁰⁷ ‘Wenn wir bedenken, daß wir so zu sagen erst noch an der Schwelle der Naturforschung stehen, werden wir uns deren Irrthümer nicht Wunder nehmen. Der Anfänger pflegt Alles zuversichtlich zu behaupten oder zu leugnen, und die Naturwissenschaft muß eben so gut ihre Flegeljahre durchmachen, wie alle anderen.’ Jozef Eötvös, *Gedanken* (Budapest-Wenen-Leipzig 1867²) 17. Zie voor Joseph Eötvös (1813-1871): *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950* I, 256.

²⁰⁸ La Saussaye zag het empirisme van Pierson ook als een uiting van jeugdige overmoed: ‘Je dois avouer que tout ce mouvement philosophique, soutenu par M. Pierson, m’a, dès l’abord, paru être plutôt l’effet d’une effervescence de jeunesse qu’un labeur sérieux.’ La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, 444.

wijsbegeerte gaf hem reden tot zorg: wat een voorbeeld voor studenten.²⁰⁹ Pierson was inderdaad een zeer bewegelijke en impressionabele geest die gemakkelijk van inzicht kon veranderen. Zo kon hij bijvoorbeeld in 1863 Ernest Renan bejubelen om zijn *Vie de Jésus* en hem ruim tien jaar later als auteur van de *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* maar miserabel vinden.²¹⁰ Was het de tijdgeest of zijn persoonlijke aard die Pierson parten speelde? Pierson was de tweede opvatting toegedaan: 'Ook ik ben journalier, ongedurig en ongestadig, idealen vormend en verbrekend, nu hemel en aarde bewegend om iets gedaan te krijgen, dat mij morgen volkomen onverschillig laat. Ik zou eerst studeeren in de theologie, toen ging ik over tot de letteren, toen werd ik toch weer predikant.'²¹¹

La Saussaye zou het wellicht eens geweest zijn met deze opvatting. Ook hij zag hoe tijdgenoten de speelbal waren van modieuze bevestigingen maar hij ontwaarde in die efemere emoties ook de diepere gronden: 'Nee, het onrustig, alles haastig beproevend en dan weder wegwerpend geslacht onzer eeuw is, onder den schijn van dartele lichtzinnigheid, niet zonder diepen weemoed.'²¹² Waren het niet deze 'diepere gronden' die La Saussaye wilde blootleggen toen hij in een polemieek met Pierson over het empirisme verzeild raakte? Wilde hij hem de ogen openen voor kortzichtigheid van het empirisme? Hoe het ook zij, deze polemieek lijkt te kunnen verduidelijken wat La Saussaye onder empirisch verstond.

Empirisch of ethisch?

'Gij wilt geen deïstischen God, die van tijd tot tijd intervenieert: ook ik niet. Gij wilt geen wonderen, als tegennatuurlijke feiten: ik ook niet. Gij wilt geen boven ons in de lucht zwevenden Christus, dien wij niet kunnen liefhebben en in wien wij niet kunnen leven: ook ik niet. Gij wilt geen autoriteit, die den geest doodt; ook ik niet', zo hield La Saussaye Allard Pierson in 1863 voor.²¹³ La Saussaye weigerde zich in de hoek van achterlijke 'dompers',

²⁰⁹ G. Barger aan Groen van Prinsterer, 12 maart 1862, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* III, 534. Het gerucht over een benoeming van Pierson in Utrecht lijkt uit de lucht gegrepen of Barger moet Utrecht met Groningen verwisseld hebben, waar, zoals bekend, Pierson in 1862 benoemd werd.

²¹⁰ Boersema, *Allard Pierson* 309. Zie voor Piersons kritiek: 'Renan's stuk gelezen. [*Souvenirs d'enfance et de jeunesse*] Monomaan van verliefd op zichzelf. Wat is de fransche geest toch miserable. Met zijn kritiek op de wetenschap eindigt Renan ook in de mystiek.' Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties, Réveilarchief, Piersons dagboeken, 13 december 1876. *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* verscheen oorspronkelijk in de *Revue des deux mondes*, en is als aparte publicatie pas in 1993 verschenen: Ernest Renan, *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* (Parijs 1993).

²¹¹ Pierson aan zijn zoon Jan Lodewijk (Louis), 17 januari 1874. Geciteerd in: J.L. Pierson, *Mémoires van J.L. Pierson uit de jaren 1854-1926* (z.p. z.j. [1926]) 47.

²¹² La Saussaye, 'Confessionalisme en Modernisme', 400.

²¹³ La Saussaye, *De godsdienstige bewegingen van dezen tijd*, 503.

zoals dat heette, te laten zetten, omdat hij de theologie op een andere wijze wilde moderniseren dan de modernen.²¹⁴

Ook hij wilde, zoals gezegd, de theologie op wetenschappelijke leest schoeien. Waarin school toch dat ‘andere’ van La Saussaye? Vanwaar die felle polemiek tussen La Saussaye en Pierson aan het eind van de jaren vijftig en in begin van de jaren zestig? Vanwaar, als zij beiden ‘bij de tijd’ wilden zijn en beiden de theologie wilden moderniseren? Waar gingen hun wegen dan uiteen en zo radicaal dat zij als kemphanen tegenover elkaar stonden? Dat wordt al enigszins begrijpelijk wanneer we zien dat beiden een verschillende inhoud gaven aan ervaring, wel te verstaan aan ervaring die ten grondslag ligt aan de theologie als wetenschap. Voor Pierson werd de reikwijdte van wat als wetenschappelijk gold bepaald door de mate waarin ervaringen zich objectief lieten toetsen en generaliseren. Alles wat niet aan deze criteria voldeed, viel voor hem buiten het bereik van wetenschappelijke waarneming en behoorde tot het domein van de intuïtie die, hoe waardevol ook, voor het persoonlijk leven in wetenschappelijk opzicht van generlei waarde was.²¹⁵

Voor La Saussaye waren deze criteria onacceptabel omdat zij getuigden van een vooringenomenheid die de werkelijkheid bij voorbaat de maat nam om haar naar eigen snit te snijden. Ware wetenschap nam het leven in al zijn verschijningsvormen waar, zonder methodische apriori's. Tussen deze twee opvattingen gaapte voor La Saussaye een diepe kloof, niet minder dan een verschil tussen leven en dood: ‘Er is een wetenschap, die de wereld der ervaring (en er is geen andere wereld) zoekt te begrijpen buiten het leven, en er is een wetenschap, die de wereld der ervaring te begrijpen zoekt door en in het leven. Wij noemen de eerste eene wetenschap des doods en de tweede des levens.’²¹⁶ Daarom wilde hij niets weten van Piersons tegenstelling empirie versus intuïtie, het was voor hem een tegenstelling tussen begrensde en onbegrensde waarneming, anders gezegd tussen waarneming en gewaarwording of, zoals La Saussaye het zelf formuleerde: empirisch of ethisch.²¹⁷ Ethisch lijkt hier de betekenis van het totaal aan menselijke ervaringen te hebben: uiterlijk en innerlijk, transcendent en immanent. Ethisch was, zoals La Saussaye het noemde, synthetisch

²¹⁴ ‘Antiek is in de oogen der modernen een iegelijk, die aan traditie, van welken aard ook, waarde hecht, en daar ik mede daar toe behoer, zoo behoer ik tot den antieken, ofschoon ik modern-zijn voor iets zeer begeerlijks en loffelijks houde, waarnaar met inspanning van alle krachten te streven is. Ja, het modern-zijn is mij geen zaak van schuldige wereldsgezindheid, geene verloochening van den Heer, ontstaan uit vrees van mede gerekend te worden tot de Galileërs, wier spraak hen kenbaar maakt; maar het is mij eene zaak des geloofs.’ La Saussaye, *De godsdienstige bewegingen van dezen tijd*, 593.

²¹⁵ Allard Pierson, *Intuïtie en empirie: een brief over den weg der wetenschap, van dr. A. Pierson, predikant te Rotterdam, aan ds. D. Chantepie de la Saussaye, predikant te Leiden* (Rotterdam 1858).

²¹⁶ La Saussaye, ‘Tusschen twee jaren’, *Ernst en Vrede* 6 (1858) 80 noot 1.

²¹⁷ La Saussaye, ‘Empirisch of ethisch?’, 493-527.

van aard en onttrok zich aan formuleringen omdat taal in zijn ogen ontoereikend was om levenservaringen in haar totaliteit uit te drukken. Daar lag de kiem van de telkens terugkerende verwijten van zweverigheid en mystiek die La Saussaye troffen. Het is verrassend te lezen dat Pierson in de polemieken met La Saussaye het onderspit gedolven meende te hebben. In 1871 beschreef hij aan zijn broer Nicolaas, bekende bankier en econoom, over ‘eene polemieken die voor mijn bewustzijn met een nederlaag voor mij eindigde.’²¹⁸

Een bekentenis die opmerkelijk blijkt te rijmen met wat hij in 1865 aan zijn andere broer Hendrik, de theoloog en filantroop, over de ethische richting toevertrouwde: ‘Maar ik ben waarachtig niet blind voor het goed recht der Ethische methode. Ik vraag van hare verdedigers alleen den moed om openlijk met onze tegenwoordige wetenschappelijkheid te breken, hetgeen Saussaye bijv. dan ook [...] reeds lang heeft gedaan, ofschoon ik het destijds niet begreep.’²¹⁹ Met ‘tegenwoordige wetenschappelijk methode’ doelde Pierson op het empiricisme dat geen andere werkelijkheid kende dan wat zintuiglijk waar te nemen was. Hij kon zich kennelijk verenigen met het empirisme van La Saussaye dat zich niet beperkte tot zintuiglijke waarneming maar ook aan innerlijke ervaringen epistemologische betekenis toekende. ‘Ik ben nu gelukkig het empirisme ontwasschen. De waarneming geeft ons geen werkelijkheid’, bekende hij Adriaan Gildemeester.²²⁰ Opmerkelijk was het dat niet filosofen maar natuurkundigen, zoals de beroemde Helmholtz, hem hier de ogen voor hadden geopend. Zo kon Pierson tot de enigszins paradoxale belijdenis komen: ‘Het is de natuurwetenschap, met name de leer der zintuigen, die ons van het naturalisme verlossen moet.’²²¹

Naturalisme

Het leek aan dovemansoren gesproken wat La Saussaye in woord en geschrift uitdroeg. De successen van de natuurwetenschappen en de triomfen die de techniek in haar spoor vierden waren te overtuigend om zich niet te voegen naar haar wetenschappelijke methode. Coryfeeën als de Leidse Scholten, de Utrechtse Opzoomer en hun wapendrager Pierson torenden op Olympische hoogte, omringd door een schare van volgelingen die hen om hun empirische

²¹⁸ Allard Pierson aan N.G. Pierson, 22 augustus 1868, *Briefwisseling van Nicolaas Gerard Pierson*, 482.

²¹⁹ Geciteerd in: P.L. Schram, *Hendrik Pierson: een hoofdstuk uit de geschiedenis van de inwendige zending* (Kampen 1968) 35.

²²⁰ Pierson aan Gildemeester, 2 november 1868, *Brieven van Allard Pierson aan Adriaan Gildemeester*, 66.

²²¹ Pierson, ‘Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling’, 464.

dogmatiek en wijsbegeerte toejuichten.²²² Hoe ergerlijk hij dit gedrag ook vond, hij zag het als van voorbijgaande aard, als modieus gedrag omdat het een beginsel, dus levenskracht ontbeerde.²²³ Hij verwachtte dan ook dat te gelegener tijd Pierson tot inkeer en inzicht zou komen.²²⁴ Wat La Saussaye waarschijnlijk grotere zorg baarde, was dat de empirische methode de grenzen van het wetenschappelijk debat overschreed en zich manifesteerde als een alomvattende levens- en wereldbeschouwing die het transcendente reduceerde tot het immanente. Dat stond haaks op zijn stellige overtuiging dat hemel en aarde een onlosmakelijke twee-eenheid vormden en dat de theologie zich diende te richten op het doordenken van de aard van deze twee-eenheid. Wanneer de empirische methode de allures aannam van een wereldbeschouwing, dan dreigde een verabsolutering van de empirische werkelijkheid met het in zijn ogen heilloze gevolg dat de transcendente oorsprong van de werkelijkheid ontkend werd. De vooringenomenheid van het naturalisme maakte het onmogelijk geestelijke ervaringen anders dan inbeeldingen te zien.²²⁵ Daarom sprak La Saussaye bij voorkeur van ‘naturalisme’ om deze verabsolutering aan te duiden, maar was daarin niet altijd even consequent zodat hij ook wel empirisme gebruikte waar hij naturalisme bedoelde.

Volgens La Saussaye waren het niet zozeer natuurwetenschappers die aan de wieg van het naturalisme stonden, maar waanwijze wijsgeren:

‘Maar overbodig [is] het allerminst nu, in dezen tijd, nu er als een brooddrunkene geestdrift ontstaan is, met hetgeen men noemt de moderne wereldbeschouwing, die van geen onderscheid tusschen hemel en aarde wil weten, maar van slechts ééne, ondeelbare overal zamenhangende natuur, die één en al is [...] in een tijd, nu men van alle zijden, niet het meest van natuurkundigen, maar het meest van wijsgeeren zonder wijsbegeerte, van vooruitgangsmannen van twintig jaren en daaronder, ja, van kinderen op school hoort verkondigen, dat daar geen boven en beneden is, wel sterren, maar geen hemel; nu zelfs

²²² La Saussaye schamperde over de wijze waarop Scholtens leerlingen hem adoreerden, nu eens als een Ajax dan weer als een Achilles. ‘Men moest zich, dunkt mij, van dergelijk hoogdravende phrasen onthouden. Zij getuigen van weinig zelfstandig oordeel en zijn niet vererend voor den man, die zich niet als een machthebbende over de waarheid, maar als een discipel der waarheid wil beschouwd hebben.’ La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 235. Zie ook: La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 287 noot 4.

²²³ ‘[...] modegeroep van den tegenwoordigen tijd: empirie, empirie is de eenige weg der wetenschap.’ La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 234.

²²⁴ La Saussaye koesterde de hoop ‘hem eenmaal aan te treffen onder degenen die het ethische beginsel beschouwden ook als het beginsel der wetenschap [...]’. La Saussaye, ‘Het Christendom, de verzoening van wijsbegeerte en godsdienst’ (1856), VW I, 391. Pierson is inderdaad, zoals hierboven bleek, teruggekeerd van zijn empirische schreden en erkende de betekenis van het ethische beginsel.

²²⁵ La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 276.

onder vrouwen een vuur van ijver ontbrand is voor de materialistische wereldbeschouwing.²²⁶

Hoe het ook zij, La Saussaye voelde zich geroepen zich te weer te stellen waar het naturalisme zich ook maar manifesteerde. Dan stelde hij keer op keer het ethische beginsel tegenover het naturalisme. Ethisch was voor hem dan ook niet, zoals Pierson meende, tegengesteld aan empirisch als methode, maar als ideologie, waaraan jongeren uit onervarenheid en volwassenen uit gemakzucht zich overgaven. Het naturalisme doordeesemde alle geloofsovertuigingen en wiste alle wezenlijke verschillen uit, men gaf zich zonder moeite over aan het naturalisme. Wat deed het er eigenlijk toe of men liberaal of orthodox was, sterker nog, joods of islamitisch.²²⁷

Naturalistisch of ethisch?

De eertijds gevoerde polemiek met Pierson over de tegenstelling tussen empirisch en ethisch kreeg naar aanleiding van het verschijnen van Renans *Vie de Jesus* in 1863 een soort reprise in een polemiek over de tegenstelling tussen naturalistisch en ethisch.²²⁸ De verschijning van *Vie de Jésus* in 1863 riep in Nederland, zoals in heel Europa, heftige reacties op. La Saussaye, Van Oosterzee, Pierson en ook Opzoomer lieten zich niet onbetuigd.

²²⁶ La Saussaye, *Het begin: leerrede over Genesis I:1: een woord tegen het materialisme en idealisme van onzen tijd* (Rotterdam 1866) 12-22. Zie ook: La Saussaye, *Leerredenen IV*, 304-305. La Saussaye had geen ongelijk met zijn bewering dat het naturalisme niet zonder meer aan de natuurwetenschappers toegeschreven kon worden. In 1872 was het de eminente Duitse natuurwetenschapper Emil du Bois-Reymond, die zich verzette tegen de pretentie dat de natuurwetenschappen grenzeloos zouden zijn in hun mogelijkheden om de werkelijkheid te kennen. Hij stelde duidelijke grenzen aan dat vermogen in een geruchtmakende rede: *Über die Grenzen des Naturerkennens* (Leipzig 1872), waarin hij stelde: 'Ignorabimus!'. Het leidde tot een heftige strijd onder de natuurwetenschappers die tot in de twintigste eeuw voortduurde. Zie: Kurt Baert, Myriam Gerhard, en Walter Jaeschke ed, *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert: der Ignorabimus-Streit* (Hamburg 2007) dl. 3. J.H. Scholten verwees in 1876 naar het 'ignorabimus'-debat om de theologie in bescherming te nemen tegen het verwijt dat zij onvoldoende zekerheid kon om als wetenschap aangemerkt te worden. Zie: J.H. Scholten, *De Godgeleerdheid aan de Nederlandsche Hoogeschoolen volgens de Wet op het Hooger Onderwijs uitgevaardigd in 1876* [diesrede 1877] (Leiden 1877) 13.

²²⁷ 'Vos adeptes, ce sont les jeunes étudiants, qui trouvent si commode de rencontrer, au début de leurs études, dans quelques formules négatives, la solution des problèmes qu'ils sont ainsi dispensés de résoudre pour leur compte. Vos adeptes, ce sont des femmes mondaines, qui savent qu'il est de mauvais goût pour le sexe de passer pour un esprit fort, et qui repoussent cependant, avec toute l'ardeur féminine, un évangile qui prêche les sérieuses réalités du monde éternel, et réclame ici-bas, la régénération du cœur et le renoncement au monde. [...] Vos adeptes enfin, dans les villes où vous avez la majorité, appartiennent à la foule de ceux qui suivent la majorité, qu'elle soit orthodoxe ou libérale, oui, juive ou mahométane.' La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande*, 459-460. Het 'vos' is gericht aan Pierson, die bijvoorbeeld met de blijmoedige toon van zijn essay *Rigting en leven* - opgedragen aan de studenten die hem in 1862 naar Groningen hadden willen halen - velen wist te inspireren. Pierson diende La Saussaye van repliek in: 'Waardering' [boekbesprekingen van: Chr. Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, sedert het laatst der vorige eeuw tot op onzen tijd (1787-1858)* en La Saussaye, *La crise religieuse en Hollande: souvenirs et impressions*], *De Gids* 25 (1861) 669.

²²⁸ Ernest Renan, *Vie de Jésus* (Parijs 1863¹).

Voor Pierson was Renan met zijn *Vie de Jésus* een triomf voor het voortschrijdende historisch onderzoek dat Jezus voor het eerst als historische gestalte toonde; eerlijk en natuurlijk zouden eraan toe te voegen zijn.²²⁹ Dat positieve oordeel werd niet gedeeld door Van Oosterzee en Opzoomer die vonden dat Renan de geschiedenis geweld had aangedaan.²³⁰ De vraag naar de historiciteit bleek voor La Saussaye geheel irrelevant. Zijn kritiek bevond zich aan gene zijde van die van Pierson, Van Oosterzee en Opzoomer. Heel typerend kwam het bij La Saussaye aan op het beginsel dat ten grond lag aan *Vie de Jésus*.²³¹ Zelfs wanneer er bij Renan, de virtuoze stilist, veel te bewonderen viel, en zelfs wanneer er ontroerende en stichtende passages in het boek voorkwamen, woog dat alles niet op tegen het naturalisme dat er aan ten grondslag.²³²

Hoe uitte dit naturalisme zich volgens La Saussaye in *Vie de Jésus*? In een geraffineerd estheticisme en sensualisme die uiterlijke aspecten cultiveerden; karakteristiek voor de contemporaine Franse cultuur.²³³ Al sprak La Saussaye het niet uit: door Jezus te esthetiseren was *Vie de Jésus* voor hem een blasfemisch boek. In de ontkenning van het ethische karakter van Jezus lag het hart van zijn kritiek op *Vie de Jésus*. Wat voor Renan gold, gold evenzeer voor het naturalisme: het zocht niet naar waarheid.²³⁴ Aan dit verlangen naar estheticisme had Renan, ‘coryfee der empirische wetenschap’, geen weerstand kunnen

²²⁹ ‘Hoogst belangrijk zal het zeker zijn Renan’s *Vie de Jésus* met Strauß’ *Leben Jesu* te vergelijken. Wat een verschil zal het wezen de voortgang der wetenschap van de filosofische tot de historische kritiek, van parti pris tot kalmte en onpartijdigheid, van miskenning tot geschiedkundige waardeering van den Christus.’ Geciteerd in: Boersema, *Allard Pierson*, 309. Voor Pierson was prediking eerst dan eerlijk wanneer deze een beeld van Jezus opriep dat even direct en ongerept was als een ‘fotografie’. Pierson, *Rigting en leven* II, 315. Direct, ongerept lijken hier synoniemen te zijn van historisch en natuurgetrouw. Alan Pitt heeft aangetoond dat op het beeld van de naturalistische Renan veel af te dingen valt. Alan Pitt, ‘The cultural impact of science in France: Ernest Renan and the *Vie de Jésus*’, *The historical journal* 43 (2000) 79-101. Zie ook: J. Pommier, ‘Autour de la *Vie de Jésus*: Ernest Renan et l’art religieux de son temps’, in: *Storia, letteratura, paleografia* 86 (1966) II, 1017-1030.

²³⁰ Zie: Van Oosterzee, *Historie of roman? Het leven van Jezus door Ernest Renan* en: C.W. Opzoomer, *Wat dunkt u van den Christus? Redevoering ter opening der akademische lessen* (Amsterdam 1863). Naar eigen zeggen was het voor Renan niet de bedoeling geweest om een historische biografie te geven - daarvoor waren de bronnen te schaars en te twijfelachtig -, maar een *geïdealiseerd* portret: ‘Pour être historien, j’avais dû chercher à peindre un Christ qui eût les traits, la couleur, la physionomie de sa race. Cette foi, c’est un Christ en marbre blanc taillé dans un bloc sans tache, un Christ simple et pur comme le sentiment qui le créa.’ Ernest Renan, *Jésus* (Parijs 1864) v. *Jésus* was een populaire uitgave die van grotere invloed is geweest dan *Vie de Jésus*. Zie: Georges Pholien, *Les deux ‘Vie de Jésus’ de Renan* (Parijs 1983). Hippolyte Taine, Renans geestverwant, stelde ook dat *La vie de Jésus* een roman was en geen historie, idylle als vrucht van de verbeelding. Geciteerd door J. Gaulmier in zijn *Préface* bij *Vie de Jésus* (Parijs 1974) 25.

²³¹ ‘Ook in dit boek komen soms [...] uitdrukkingen voor van bewondering en eerbied voor Jezus en van zijn geloof aan zijnen God, den Vader, uitdrukkingen die voor het overige in geen zamenhang staan met de geheele voorstelling van Jezus gegeven en die zich niet uit het standpunt van Renan laten verklaren.’ La Saussaye, *Hoe moet het modern naturalisme bestreden worden? Een woord over deze vraag, naar aanleiding van prof. van Oosterzee’s jongste geschrift over het Leven van Jezus van Ernest Renan* (Rotterdam 1863) 21.

²³² La Saussaye, ‘Moderne theologie’ (1864), VW II, 608.

²³³ La Saussaye, *Hoe moet het modern naturalisme bestreden worden?*, 25

²³⁴ La Saussaye, *Hoe moet het modern naturalisme bestreden worden?*, 20.

bieden.²³⁵ Hij zocht niet naar waarachtigheid, maar naar esthetische bevrediging om de leegte van het leven, ‘l’ennui de l’existence’, te verdrijven.²³⁶ Door Jezus uit te beelden als ‘le doux Galiléen’, in plaats van ‘den gekruisten Godszoon’, werd het ethische karakter van de bijbelse Jezus verloochend. Ethisch in de zin dat de bijbelse Jezus, of zoals men doorgaans zei: ‘Christus naar de Schriften’, appelleerde aan het geweten.²³⁷ Had idolatrie niet de plaats ingenomen van geloof? Gesteld voor de keuze tussen het onthullende expressionisme van een Matthias Grünewald of de verhullende *soft focus* van Ernest Renan, laat zich de keuze van La Saussaye raden.

Overigens stond La Saussaye niet alleen in zijn kritiek op het estheticisme van Renan. Van Rhijn zag hem als een gevaar voor de jeugd, ‘dat ligtvaardige geslacht’.²³⁸ Dat zou Busken Huet wellicht te ver zijn gegaan, maar ook hij ergerde zich aan ‘verwijfde’ uitdrukkingen als ‘délicieux’ en ‘charmant’, die voor hem karakteristiek waren voor de ‘aan weekelijkheid grenzende weekheid’ van Renans karakter.²³⁹

Ook Van Oosterzee wees het naturalisme van Renan af, daarin was hij het eens met La Saussaye. Die eensgezindheid kon toch niet verhinderen dat La Saussaye zich publiekelijk tegen het standpunt van Van Oosterzee keerde. Dat deed La Saussaye op een wat ongelukkig moment, niet lang nadat Van Oosterzee te Utrecht benoemd was. Zijn kritiek op hem kon allicht verkeerd uitgelegd worden. Daarvan was hij zich terdege bewust: ‘Gij begrijpt toch dat een strijd met Van Oosterzee mij hier a priori bij velen verdacht maakt’, bekende hij Beets.²⁴⁰

²³⁵ ‘Aan de bekooring die deze persoonlijkheid [Jezus] op hem uitoefent, geeft deze zoogenaamde biograaf met aesthetische zelfverloochening over.’ La Saussaye, *Hoe moet het modern naturalisme bestreden worden?*, 19. Uit de zinsnede, die volgt op de geciteerde passage, blijkt La Saussaye te bedoelen dat Renan zijn geweten geweld aandeed door de uiterlijke vorm voorrang te verlenen: ‘Hij laat die persoonlijkheid als een lichtbeeld op zijn geest, - niet op zijn geweten, maar op zijne phantasie -, werken.’[cursivering door mij]. Zie voor ‘le doux Galiléen’: La Saussaye, *De strijd der gemeente. Antwoord aan dr. A. Pierson, met Een woord aan de gemeente* (1864). VW II, 626.

²³⁶ ‘En zoo zoekt hij niet meer naar waarheid, maar bant *l’ennui de l’existence* door waar te nemen en te tekenen.’ La Saussaye, *Hoe moet het modern naturalisme bestreden worden?*, 20.

²³⁷ ‘Wat mij het meest getroffen heeft in de reconstructie, die Renan ons geeft van het leven van Jezus, is de volkomen afwezigheid van alle zedelijke begrippen, de algeheele miskenning van het zedelijk karakter van Jezus en het zedelijk doel zijner werkzaamheden.’ La Saussaye, *Hoe moet het modern naturalisme bestreden worden?*, 25.

²³⁸ ‘De geest van Renan spookt bij ons rond, en verleidt het jonge, ligtvaardige geslacht. Lust der zinnen, lust der oogen, materialisme en werelddienst!’ Van Rhijn sprak deze woorden in zijn begroeting op de *Kirchentag* te Altenburg in 1864. L.J. van Rhijn, ‘Een Hollandsche groet op den Duitschen evangelischen kerkedag te Altenburg’, *De Vereeniging: Christelijk Stemmen* (1864) 374.

²³⁹ Zie: Cd. Busken Huet, ‘Kronijk en kritiek’, *De Gids* 27 (1863) 303. Hij verweet Renan ook anachronisme door Jezus eerder in de middeleeuwen dan in zijn historische context te plaatsen. ‘Dit beeld is een heiligenbeeld. Men bemerkt er aan dat de evangelieboeken waaraan het ontleend is voor Ernest Renan de waarde hebben van de legende eens kerkheiligen [...]’, ‘Kronijk en kritiek’, 303.

²⁴⁰ La Saussaye aan Beets, 14 september 1863, LTK Beets A 1 12.

Maar La Saussaye was er de man niet naar om er het zwijgen toe te doen als er beginselen in het geding waren en een zekere onverzettelijkheid zich van hem meester kon maken.²⁴¹

Wat verweet La Saussaye Van Oosterzee? Wel, dat deze zijn toevlucht nam tot het ooit beproefde maar nu volstrekt ondeugdelijke wapen van het supranaturalisme. Hij voerde in de ogen van La Saussaye een schijnaanval uit door terug te vallen op verdedigingslijnen van een verouderde denkwijze. Hij kon het niet anders zien dan als een vorm van reprimatie. In de val van het achterhaalde alternatief: naturalisme versus supranaturalisme, wilde La Saussaye zich niet laten lokken. De brandende tegenstelling was immers die van naturalistisch versus ethisch. Van Oosterzee, meende La Saussaye, maakte het zich al te gemakkelijk door in de strijd tegen het naturalisme zich te verschuilen achter de bijbel als openbaring van eeuwige waarheden. De strijd met andersdenkenden moest met open vizier gestreden worden, op een *level playing field*. Voor La Saussaye was het niet minder dan een terugval in de oude zekerheden, ook al had Van Oosterzee zijn mond vol van modernisering van het supranaturalisme. La Saussaye deelde de mening van de modernen dat het supranaturalisme achterhaald was en wetenschappelijk gezien niet serieus genomen kon worden. Van de weeromstuit meende Van Oosterzee in La Saussaye met een crypto-moderne te maken te hebben. Achterhaald of niet, volgens de Utrechtse hoogleraar kon het oprukkende naturalisme alleen met een ondubbelzinnig en krachtig bijbels ‘daar staat geschreven’ bestreden worden.²⁴² Want hoe belangrijk religieuze ervaringen en ethisch besef voor het persoonlijk leven ook waren, zij waren voor hem te subjectief om op te kunnen bouwen.

La Saussaye achtte de door Van Oosterzee gewezen weg onmogelijk, onbegaanbaar en heilloos omdat deze een terugkeer betekende naar een verleden dat geen recht van spreken meer had. Zou het hem niet vergaan als de vrouw van Lot? Zag Van Oosterzee er dan niet de gang der geschiedenis in die toonde dat men zich niet meer kon verlaten op uiterlijke vastigheden, zoals kerk en bijbel, maar dat het meer en meer aankwam op persoonlijke beleving? Verstond Van Oosterzee de tekenen des tijds dan niet? Het greefde La Saussaye dat de ethische richting die juist uit wilde gaan van geloofservaring die door haar transcendente oorsprong *eo ipso* een objectief karakter had, van subjectivisme werd beschuldigd. Het was een flagrante miskennis van het ethische beginsel die niet onweersproken mocht blijven.

²⁴¹ ‘Wat kan de heer de la Saussaye, indien hij eenigszins handelbaar is, meer verlangen?’ [cursivering door mij] Pierson, *Gods wondermacht en ons geestelijk leven*, 68. In 1860 toonde La Saussaye een onverzettelijkheid die door weinig begrepen en gewaardeerd werd. Hij zegde zijn lidmaatschap van de *Vereeniging voor Christelijk Nationaal Onderwijs* op, omdat de statuten spraken over *onveranderlijke waarheden* waarop de vereniging gegrond was. Hij wilde niet dat kinderen *onveranderlijke waarheden* opgedrongen kregen. Zie: Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 144.

²⁴² Van Oosterzee, *Historie of roman?*, 84.

Daarom kwam La Saussaye in opstand waar dit beginsel miskend of ontkend werd en daarom reageerde hij zo allergisch op een zelfgenoegzaam naturalisme. Daarom fulmineerde hij tegen Pierson en Renan en daarom attaqueerde hij Van Oosterzee die toch beter moest weten. Hier viel niet te marchanderen, omdat er meer in het geding was dan meningen, visies of standpunten.

Naturalisme versus ethisch

In de ogen van La Saussaye was het naturalisme zo gevaarlijk omdat het leven gereduceerd werd tot de zichtbare en tastbare werkelijkheid. Naturalisme wilde geen weet hebben van een verborgen wereld, waar het leven haar oorsprong vond, laat staan dat die gekend zou kunnen worden.²⁴³ Naturalisme had daardoor een denaturerend of perverterend effect, dat aan de kaak moest worden gesteld. Het naturalisme was de wereld op zijn kop, als een geïnverteerde copernicaanse wending zou men kunnen zeggen. In navolging van de Franse denker Ernest Naville kon men volgens La Saussaye beter spreken van het ‘sous-naturel’.²⁴⁴

In het naturalisme draaide alles, zelfs de hemel, om de aarde. Dat betekende naar het oordeel van La Saussaye dat de transcendente oorsprong van het geloof ontkend werd. Het was deze inversie die La Saussaye met het adjectief ‘naturalistisch’ aan de kaak wilde stellen. Het hield zowel een constatering in als een waarschuwing. Datzelfde kan gezegd worden van het gebruik van ethisch als adjectief, dat duidde op de juiste interpretatie van een verschijnsel of begrip. Zo kon hij spreken van ‘ethische empirie’, waaronder hij de wereld van geloofservaringen verstond.²⁴⁵

²⁴³ ‘[...] de wereld wordt hem [Renan] een hoogst belangwekkend schouwtooneel; hij interesseert zich in alle de ontwikkelingen van het gecompliceerde drama. Alleen men spreke hem niet van een dieperen zin, eene hoogere beteekenis van dit drama; daaronder en daarboven is niets. Het eenige axioma is dit: er is niets bovennatuurlijks. En toch ook weder, omdat deze negatie eene stellige verzekering behelst, zegt hij liever: het kan zijn; er is mogelijks iets, maar het is niet te erkennen.’ La Saussaye, *Hoe moet het modern naturalisme bestreden worden?*, 20.

²⁴⁴ La Saussaye, *De crisis: kerkelijke tijdsvragen, vrijmoedig beoordeeld* (Rotterdam 1868) 20. La Saussaye verwees naar Ernest Naville, *La vie éternelle sept discours* (Parijs 1861) 151. Omdat La Saussaye de term ‘sous-naturel’ bezigde in de context van een kritiek op Groen van Prinsterer stak deze vervolgens hiermee de draak, waardoor La Saussaye zich publiekelijk voor gek gesteld voelde omdat Groen Naville als getuige à charge aanvoerde: ‘Mij in de opinie der confessionneelen geheel te vernietigen, ook met een beroep op die buitenlandse geleerden, wier discipel en geestverwant ik ben, is eene lichte zaak [...]’ La Saussaye aan Groen van Prinsterer, 8 januari 1869, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* IV, 305. Zie voor de kritiek van Groen van Prinsterer: G. Groen van Prinsterer, *Bijdrage voor kerkgemeentelijk overleg* (Den Haag 1868) VI 105-113.

²⁴⁵ Zie voor ‘ethische empirie’: ‘Wij bestrijden het [idealisme van J.H. Scholten, PWJLG] op grond der ethische empirie, welke een gansch andere is, dan die welke thans als de weg der wetenschap wordt aangeprezen, op grond namelijk der christelijke ervaring, der feiten dier christelijke consciëntie, welke mede in de leer der Herv. Kerk eene theoretische uitdrukking heeft gevonden.’ J.P.P. Valetton jr. was niet gelukkig met deze woordcombinatie omdat men door ‘empirisch’ licht op het verkeerde been werd gezet. ‘Ik heb niets tegen dien naam, maar ik zou hem toch niet aanbevelen. Wij kunnen de geestelijke realiteit niet in de hand nemen er proeven mee doen. De controle die de dingen als zoodanig op onze voorstellingen oefenen moeten, is op

Die functie heeft ethisch ook in het bekende adagium ‘de waarheid is ethisch’ dat toegeschreven is aan La Saussaye. De waarheid is niet van conceptuele of cognitieve aard, maar manifesteert zich als heilzame levenskracht.

Voor de bijbelbeschouwing had het ethische beginsel verstrekkende gevolgen, die zich later in de strijd om de moderne bijbelkritiek ten volle zouden openbaren. Voor La Saussaye was de bijbel een levend getuigenis van Gods werkzaamheid.²⁴⁶ Die werkelijkheid werd teniet gedaan door in de bijbel te zoeken naar cognitieve waarheden, zoals in orthodoxe kring gebruikelijk was. Zou La Saussaye dit gebruik van de bijbel niet als naturalistisch gediskwalificeerd hebben: de bijbel als ‘een magisch toverboek’?²⁴⁷

De vraag kan ook gesteld worden ten aanzien van het confessionalisme. La Saussaye stond argwanend tegenover alle pogingen om het geloof veilig te stellen door haar te verankeren in instituties als belijdenis en kerk. Het leven van de gemeente als levende gemeenschap ging hem dan ook boven de bloei van de kerk als instituut, zoals hij eens aan Beets schreef.²⁴⁸

Voor La Saussaye lag het naturalisme overal op de loer als een verderfelijke omkering van de realiteit. Daarom reageerde hij ook zo fel op Van Oosterzee die het ethisch beginsel miskende en daardoor ook het naturalisme dat hij wilde bestrijden in de kaart speelde. Hij kon toch beter weten. En daarom brak hij de staf over *Vie de Jésus* als een oogverblindende manifestatie van het naturalisme. Jezus die zich in het geweten aan de mens openbaarde, werd in La Saussaye’s ogen geëxternaliseerd tot een adorabele geloofsheld, ‘le doux Galiléen’. Zo gezien wordt het begrijpelijk dat La Saussaye het als een volstrekte miskenning van het ethische beginsel zag als dat beschouwd werd als een (partij)richting.

De oratie van La Saussaye

Op 22 november 1872 was het dan zo ver. Op deze herfstige dag besteeg La Saussaye het spreekgestoelte in het auditorium van de Groningse universiteit. Van Bell zou enkele dagen

geestelijk gebied van gansch anderen aard dan op natuur-wetenschappelijk. Wij staan hier in de sfeer des geloofs.’ J.J.P. Valetton jr., *Ethisch: toespraak bij de opening der academische lessen, den 5den October 1903* (Nijmegen 1903) 16. Het geeft aan dat de courante betekenis van ‘empirisch’ omstreeks 1900 ‘positivistisch’ van aard was geworden.

²⁴⁶ ‘Welnu, wij beroepen ons op de getuigenis des Geestes in rede en geweten. Wij meenen dit alzoo in te zien, alzoo te ervaren. Toemeloos subjectivisme, hooren wij ons toevoegen. Uwe christelijke filosofie is, zoo al geen speculatieve onzin, toch niet bijbelsch, zij behoort niet tot “waarheden, welke volgens Jezus, ‘den kinderkens geopenbaard worden’”, uwe christelijke filosofie is de mystiek in haar volle kracht.’ La Saussaye, *Openbare brief aan dr. J.H. Scholten*, 319.

²⁴⁷ La Saussaye, ‘Het christendom, de verzoening van wijsbegeerte en godsdienst’, 380.

²⁴⁸ La Saussaye aan Beets, 30 juli 1865, LTK Beets A 1 14.

later volgen. De verwachtingen waren niet zo hoog gespannen. Hoe kon het ook anders in het liberale klimaat dat Groningen kenmerkte, waar ‘iedereen’, naar het woord van Huizinga, ‘glimlachte wanneer maar het woord metaphysica genoemd werd.’²⁴⁹ Was ook de mare La Saussaye niet voorgegaan dat hij zo duister kon zijn en zo moeilijk te volgen? Hoe kon het anders bij iemand, behept met filosofische, ja zelfs met metafysische neigingen? Maar het kon nog erger. Naar verluidde, koesterde La Saussaye theosofische sympathieën en was hij zelfs een adept van de duistere Duitse theosoof Franz von Baader.²⁵⁰ Een mysticus? Een enkeling lag het wellicht nog vers in het geheugen dat de Hervormde Synode de ethische richting als ‘mystisch’ gekwalificeerd had, voor La Saussaye een geuzennaam. Maar men wist ook te vertellen dat de orator tot de vriendenkring van de in brede kring aanbeden Beets behoorde en dat deze hem gepousseerd zou hebben. Dat sprak toch weer in zijn voordeel. Zou Beets overigens aanwezig geweest zijn?

Zo had de stemming die namiddag geweest kunnen zijn en het zal de orator goed gedaan hebben dat hij een kleine schare van vertrouwde gezichten zag. Onder de hoogleraren zag hij José Valeton, zijn oude studievriend, hoogleraar Hebreeuws.²⁵¹ Onder de jongeren telde hij natuurlijk zijn veelbelovende zoon Pierre Daniël die kort tevoren in Utrecht gepromoveerd was op een godsdienstwetenschappelijk onderwerp en later als hoogleraar in Amsterdam één van de pioniers van de jonge godsdienstwetenschap zou worden.²⁵² Hoogstwaarschijnlijk was deze vergezeld van José Valeton jr. en de jonge Gunning. Gedrieën zouden zij in de komende decennia eminente vertolkers zijn van de ethische theologie. La

²⁴⁹ Huizinga, ‘Geschiedenis der universiteit’, 229.

²⁵⁰ Ten aanzien van de theosofie schreef La Saussaye in 1858: ‘Men is toch gewoon deze naam [Franz von Baader] te verbinden aan eene richting in het denken, die in ons vaderland niet in gunst is, of nog liever aan eene benaming, die tot afschrikking gebruikt wordt, al verklaart men vaak dat men niet weet wat daaronder is te verstaan. Deze benaming is Theosophie.’ La Saussaye, ‘Franz von Baader, eene biographische schets’, *Ernst en Vrede* 6 (1858) 113. La Saussaye plaatste als redacteur naast de biografische schets regelmatig fragmenten van Baader in *Protestantsche bijdragen*. Zijn zoon vertelde in *Geestelijke stroomingen*, dat zijn vader dagelijks las in Baader en andere theosofen als Oetinger en Hamann. Zie: Chantepie de la Saussaye, ‘De moderne theosophie’, 193. Zie voor: B.Fr.X. von Baader (1765-1841): *BBKL* I, 1313-314 (Fr.W. Bautz).

²⁵¹ Zie voor J.J.P. Valeton (1814-1906): *BLGNP* III, 358-369 (J.A. Zeilstra).

²⁵² Rond deze promotie deed zich een onverkwikkelijk voorval voor tussen La Saussaye en Doedes, promotor van zijn zoon. La Saussaye had Doedes niet uitgenodigd voor het promotiediner dat hij zijn zoon aanbood. Doedes schreef hem zich geschoffeerd te voelen. Hij kreeg ten antwoord dat alleen geestverwanten uitgenodigd waren wat het er niet beter op maakte. Het had een brouille ten gevolge die La Saussaye niet de wereld uit wist te helpen, naar hij Beets toevertrouwde. La Saussaye aan Beets, 28 december 1871, LTK Beets A 1 18. Zie voor het promotiediner: interview van Brouwer met Bronsveld, CB 308. De onmin tussen Doedes en La Saussaye bleef niet binnenkamers: ‘Hij [La Saussaye] is niet wat men confessioneel noemt. Zelfs is hij daarin zoo verschillend van Prof. Doedes, dat de twee in onmin met elkander zijn.’ W.C. Mees aan Thorbecke, 19 november 1871, Kabinet 165. Mevrouw La Saussaye zal vrijwel zeker niet aanwezig zijn geweest, aangezien academische plechtigheden toen uitsluitend mannenaangelegenheden waren.

Saussaye jr., zoals gezegd, te Amsterdam en later te Leiden, Valeton jr. te Utrecht en Gunning aanvankelijk te Amsterdam en vervolgens te Leiden.

La Saussaye nam het woord en daar klonk: ‘Ik wens tot u te spreken over de plaats die de theologische wetenschap bekleedt in de encyclopedie der wetenschappen.’²⁵³ Vermoedelijk streden de woorden van de orator en het suizen van de gaslampen om de aandacht. Heel begrijpelijk, want volgens Pierson was de oratie beter te lezen dan aan te horen. Hij vermoedde dat er dan ook maar weinigen bekeerd zouden zijn door de woorden van La Saussaye die desondanks wel niet nagelaten zouden hebben indruk te maken.²⁵⁴ De eerder genoemde predikant Van Loon deelde de mening van Pierson. Maar dat men geïmponeerd was, wilde nog niet zeggen dat men de bedoelingen zou hebben begrepen.

Waar kwam het betoog van La Saussaye op neer? Hij verdedigde de stelling dat theologie, die zich het kennen van God ten doel stelde en zich dus richtte op een transcendente werkelijkheid die niet te verifiëren is, toch tot de empirische wetenschappen gerekend kan worden.²⁵⁵ Immers, deze wetenschappen vonden hun oorsprong in de dualiteit van de mens die een lichamelijke en een geestelijke kant kende. Deze dualiteit betekende echter niet dat de mens een ‘dubbelwezen’ zou zijn. Integendeel, hij vormde een ondeelbare twee-eenheid. ‘De menschelijke natuur, wier eene zijde naar den hemel, wier andere zijde naar de aarde gekeerd is’ kon onmogelijk gesplitst worden in twee helften, ‘waarvan de eene in het klooster de hemelvaart zou gaan zoeken en de andere op de aarde het dagloonerswerk verrichten’.²⁵⁶ Het was de duale aard van de mens die ten oorsprong lag aan alle wetenschap en waaraan de wetenschap haar tweeledige doelstelling te danken had, enerzijds op het materiële en anderzijds op de geestelijke dimensie van de werkelijkheid. La Saussaye verweet de empiricistische wetenschapsbeoefening het tweede aspect op epistemologische gronden stelselmatig buiten beschouwing te laten onder het mom dat het geestelijke zich niet op objectieve wijze waar liet nemen en kennen. Theologie als wetenschap met God als object was per definitie christocentrisch en diende haar uitgangspunt te nemen in de centrale heilsfeiten van het christelijk geloof, de Incarnatie en de Opstanding, zo valt uit de gedachtegang van La Saussaye te concluderen.

²⁵³ La Saussaye, *De plaats der theologische wetenschap*, 511.

²⁵⁴ Allard Pierson, ‘Wetenschappelijk Nederlandsch’, *De Gids* 37 (1873) 425. Pierson gaf in dit artikel niet alleen een kritiek op de oratie van La Saussaye, hij nam ook die van Van Bell en Land onder de loep.

²⁵⁵ ‘God is geen voorwerp dat ergens in den omtrek geplaatst kan worden; God is niet *etwas dingliches*; God behoort niet tot de waartenemen en te beschrijven wereld.’ La Saussaye, *De plaats der theologische wetenschap*, 518.

²⁵⁶ La Saussaye, *De plaats der theologische wetenschap*, 518.

La Saussaye is niet meer tot een theologische uitwerking van het ethische beginsel gekomen. Het was onder de jongere ethische theologen met name Gerretsen die zich daaraan zou wagen.

Het antropocentrische karakter dat alle wetenschappen eigen was, vond in de theologie de hoogste uitdrukking omdat zij haar grond vond in Jezus als ‘theanthropos’, de Christus in wie God en mens één zijn geworden.²⁵⁷ Daarom kon volgens La Saussaye theologie godgeleerdheid en tevens wetenschap zijn. En daarom had zij nevens haar theologische roeping een antropologisch karakter: God kennen door Christus. Tenslotte wees La Saussaye op de taak van de theologie binnen de kring der wetenschappen. ‘Wij meenen dat onze wetenschap [...] een kleine kring beschrijft om het middelpunt heen, maar een kring die zijne stralen schiet tot aan de verste omtrekken.’²⁵⁸ Dat was mogelijk door ‘nauwgezetheid van onderzoek, strengheid van methode, en niet het minst heilige geestdrift voor onze taak.’ Een taak die zich in niets onderscheidde van andere wetenschappen: ‘kritisch onderzoek; geene stellingen opleggen, maar resultaten doen ontstaan; door analyse tot synthese’.²⁵⁹

De nieuwe hoogleraar was in zijn streven naar methodisch onderzoek nog even streng als de Leidse predikant van weleer. Zou Scholten de oratie ooit onder ogen hebben gehad? Noch vanuit de bijbel, noch vanuit de kerkelijke traditie diende zijns inziens de theoloog te vertrekken zonder te weten waar hij op uit zou komen.

‘[...] dat men de moed hebbe, om zijn eigen weg af te loopen, niet terug te deinzen voor de consequentien van zijn beginsel, den moed der gedachte, maar ook voornamelijk den moed van zijn overtuigingen uit te spreken, zonder te vreezen voor de anathema’s des geloofs, noch de anathema’s der wetenschap.’²⁶⁰

“Evidence based theology?”

De moderne theologen konden La Saussaye voor de voeten werpen dat hij als theoloog, ondanks zijn afwijzen van de kerkelijke leer als autoriteit, aprioristisch te werk ging door uit te gaan van de zekerheid van het geloof. Dit apriorisme diskwalificeerde in hun ogen zijn theologie als onwetenschappelijk. La Saussaye verzette zich heftig tegen deze gevolgtrekking. Wat zij als een splinter in zijn ogen zagen, was een balk in die van hen. Met instemming citeerde hij dan ook: ‘Jenes Dogma eines voraussetzungslosen Wissen ist ein Grundsophisma der modernen Bildung, das langgedehnte Narrenseil, mit dem der Geist der Negation seine

²⁵⁷ La Saussaye, *De plaats der theologische wetenschap*, 523.

²⁵⁸ La Saussaye, *De plaats der theologische wetenschap*, 525.

²⁵⁹ La Saussaye, *De plaats der theologische wetenschap*, 525.

²⁶⁰ La Saussaye, ‘De ervaring van Paulus op den weg van Damascus, een bewijs voor de waarheid van ’s Heeren hemelvaart’ (1857), VW I, 418.

gläubigen Jünger foppt und äfft.²⁶¹ Zolang de moderne theologen niet van zins waren opheldering te verschaffen omtrent de vooronderstellingen van hun wetenschapsopvatting, laadden zij de verdenking op zich even dogmatisch-autoritair te zijn als de kerkelijke orthodoxie:

‘Ieder die gelooft mag niet alleen, maar *moet* den eisch afwijzen om de gronden van zijn geloof, die op het innigst zijn zaamgeweven met het geheel zijner levenservaringen, met de gansche leiding Gods met hem, te onderwerpen aan de kritiek der openbare meening, of eener magt die de openbare meening zoekt te heerschen, hetzij zich *Kerk* of *Wetenschap* noeme.’²⁶²

Derhalve voelde hij als theoloog zich geenszins verplicht geroepen onder het juk van moderne theologen door te gaan:

‘Wil de zoogenaamde partij der wetenschap mij voor onontvankelijk verklaren of niet anders dan genadig van mijn *concessiën* spreken, het is mij wel; ik verlang niet voor wetenschappelijk te gelden in de beteekenis, die dit woord verkregen heeft bij hen, die zich het monopolie der wetenschap toekennen. Het leven is mij te ernstig om dit ijdel spel met de woorden ‘wetenschap, wetenschappelijk’ enz. mee te spelen.’²⁶³

Hoe verdedigde La Saussaye als wetenschappelijk theoloog het geloof als een legitiem apriorisme? Dat wordt begrijpelijk als geloof niet gezien wordt als een particuliere overtuiging maar als een erkennen van en een zich vrijwillig voegen naar een transcendente werkelijkheid als oorsprong van de zichtbare wereld. Het menselijk geweten - ‘l’empire intérieur de la conscience’²⁶⁴ - ervoer deze transcendente werkelijkheid als een evidentie. Een dergelijke evidentie had geen kracht van bewijs nodig om zich als een onvoorwaardelijke waarheid te laten gelden; zij liet zich ook niet op empirische wijze toetsen.²⁶⁵ Evidenties konden niet door het afstandelijke verstand, maar uitsluitend door de inlevende rede begrepen worden.²⁶⁶

²⁶¹ La Saussaye, ‘Nog een woord over geloof en wetenschap’ (1857), VW I, 414. De auteur van het citaat is niet bekend.

²⁶² La Saussaye, *Beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 60.

²⁶³ La Saussaye, ‘Replik aan Dr. A. Pierson’ (1858), VW I, 489.

²⁶⁴ Zie: La Saussaye, *Trois sermons sur Rome: Rome payenne; l’Eglise à Rome; Rome et la Réforme* (Leiden 1854) 19.

²⁶⁵ La Saussaye sprak met voorkeur van ‘klaarblijkelijkheid’ waar hij evidentie bedoelde: ‘Klaarblijkelijkheid (évidence) te regt als kenmerk der waarheid genoemd [...]’ La Saussaye, *De nood der kerk*, VW I, 556 noot 14. Hij was de overtuiging toegedaan dat aan ‘klaarblijkelijkheid’ het karakter van ‘absoluité’ en ‘évidence’ toegekend kon worden.

²⁶⁶ ‘Door het geloof verstaan wij het, dat is: onmiddellijk, door geestelijke aanschouwing (intuïtie), maar ook zoo zeker, dat wij het verstaan maar ook zoo zeker, dat wij het verstaan, en dat wij door die aanschouwing prijs te geven niets meer verstaan [...]’ La Saussaye, *Leerredenen* IV, 301. In zijn artikelen ‘Emprisch of ethisch’ (1858) en ‘Christelijke wetenschap’ (1870) ging La Saussaye nader in op de ‘intuïtie’ als waarnemingsorgaan.

Aprioristisch wilde voor La Saussaye dus zeggen gehoor geven aan intuïtief ervaren evidenties van het geestelijk leven die hij ook wel als het ‘voorgedachte’ betitelde.²⁶⁷ Onder dit ‘voorgedachte’ verstond hij geen cognitief concept, geen ‘Gedankending’, maar de fundamentele gewaarwording dat subject en object in beginsel op elkaar betrokken zijn. Deze gewaarwording ging voor hem vooraf aan alle waarneming, waarin subject en object gescheiden zijn. In de taal van de filosofie zou te zeggen zijn dat deze gewaarwording een transcendentiaal karakter had. Transcendentiaal wil zeggen dat iets zich weliswaar laat gelden maar zich overigens aan alle waarneming onttrekt. Daarom ging voor La Saussaye gewaarwording vooraf aan alle waarneming.²⁶⁸

‘Men kan niets waarnemen, tenzij men het ervaren hebbe. Eerst het inwendige, dan het uitwendige. We kunnen het ding alleen beschouwen wanneer we het in ons opgenomen hebben.’

Waar het beginsel ontbrak daar werd zijn plaats ingenomen door deterministisch fatalisme en verwerden gebeurtenissen tot naakte feiten, tot ‘faits bruts’.

‘Een van beiden: de fataliteit of een redelijke en zedelijke wereldorde. De geschiedenis is of een soort van physische anthropologie [...] of zij is de geschiedenis van de ontzaggelijken strijd der menscheid om tot heerschappij over de natuur en tot vrijheid der kinderen Gods te komen, een aaneenschakeling van menselijke goddelijke daden beide, strevende naar een doel, dat vooralsnog in de toekomst ligt.’²⁶⁹

Daarom wees het La Saussaye het verwijt van de hand dat hij als theoloog uitging van een dogmatisch apriori. Integendeel, zo meende hij, het ethische beginsel in de theologie wilde recht doen aan het geestelijk leven zoals zich dit in het menselijk geweten openbaarde, als wat wij tegenwoordig een ‘basic trust’ noemen:

‘Het is omdat wij haar gelooven, réeds voor wij onderzoeken; dat is niet: wij stellen haar. Want dit geloof is evenmin eene daad van willekeur, als dat wij ons altijd van dit geloof bewust zijn’.²⁷⁰

Gelet op de ‘evidentiële’ grondslag van de ethische theologie zoals La Saussaye die voor ogen stond, zou men kunnen spreken van een ‘evidence based theology’, theologie die wortelde in

²⁶⁷ ‘Wetenschap is derhalve, wezenlijk nadenken over het voorgedachte: de rede in de wereld wordt erkend door de rede in den mensch en deze weder door gene gewekt.’ La Saussaye, *Het wezen der theologie*, VW III, 173.

²⁶⁸ Het is dan ook alleszins begrijpelijk dat het er voor La Saussaye niet toe deed welke naam men gaf aan dit preconceptuele denken. ‘[...] men noeme haar intuïtie, synthese, profetie, immer is de diepste grond daarvan het geloof aan God [...] aan God in den mensch.’ La Saussaye, ‘Christelijke wetenschap’, 355.

²⁶⁹ La Saussaye, ‘Empirisch of ethisch?’, 520.

²⁷⁰ La Saussaye, ‘Empirisch of ethisch?’, 522.

de werkelijkheid zelf en zich van daaruit in alle vrijheid, ongehinderd door kerkelijke *partis pris*, behoorde te ontwikkelen.²⁷¹

Of La Saussaye zijn tegenstanders overtuigd heeft? Het laat zich raden. Zij zullen het wel te diepzinnig of te gezocht gevonden hebben om werkelijk te kunnen overtuigen.

Weerklank

Toch kreeg de oratie geen ongunstig onthaal. De tijd van miskenning was voorbij. Het tijdschrift van de Groninger richting *Waarheid in Liefde* was hoopvol gestemd en eindigde zijn commentaar in de profetie dat de Groninger en de ethische richting toekomst hadden.²⁷² Mocht de jonge Abraham Kuyper dit onder ogen zijn gekomen, dan zal hij deze voorspelling zeker gezien hebben als een bevestiging van zijn vrees dat de ethische en Groningse richting samen optrokken, wat hij als een niet te onderschatten gevaar voor de ontluikende neo-calvinistische orthodoxie zag. Hij had Groen van Prinsterer daar al eerder deelgenoot van gemaakt: ‘Er moet krachtig en flink gesproken worden, anders staan we, eer we er op verdacht zijn, voor een nieuwe scheuring en combinatie van ethischen, irenischen en Groningers tegenover de geloovigen!’²⁷³ Daadkracht was geboden en de confrontatie mocht niet geschuwd.²⁷⁴ Die bleef dan ook niet uit. Enkele maanden voor de oratie van La Saussaye kwam het tot een heftige aanvaring op een Nederlands-Duitse theologenconferentie: ‘Ik heb er den strijd tegen La Saussaye’s coquetteren met de Groningers open en onverholen aangeboden. De fanatieke boosheid, die dat bij de ethischen en Groningers wekte, was

²⁷¹ ‘Evidence based theology’ ontleen ik aan Ernestine van der Wall, *Het oude en nieuwe geloof: discussies rond 1900* [diesrede] (Leiden 1999) 7.

²⁷² Naar aanleiding van onder meer de oratie van La Saussaye en de afscheidsrede van zijn voorganger Hofstede de Groot schreef een recensent in het orgaan van de Groninger richting: ‘In deze twee voorlezingen [van La Saussaye] is volkomen helderheid, gelijk er niet overal in de redevoering is, maar in alle drie [ook die van Hofstede de Groot] is diepte, rijkdom, warmte, kracht en - cordaatheid, vrijheid, verheffing boven alle partijen. Zulk een richting heeft eene toekomst.’ *Waarheid in Liefde* (1872) 807.

²⁷³ Kuyper aan Groen van Prinsterer, 27 september 1872, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* VI, 375-376.

²⁷⁴ Het is opmerkelijk dat Groen van Prinsterer al eerder een scherpere koers had ingezet ten opzichte van de ethischen, waarbij vooral La Saussaye het moest ontgelden. In 1868 verscheen een venijnige kritiek op La Saussaye’s brochure *De crisis: kerkelijke tijdsvragen, vrijmoedig beoordeeld*. Evenals Kuyper bleek Groen er vijandsbeelden ten aanzien van de ethischen op na te houden. Het is opmerkelijk dat La Saussaye’s biograaf Brouwer hieraan voorbij leek te gaan; hij zweeg bijvoorbeeld over de scherpe, soms belligerente toon die Groen op zijn periodieke *Bijdragen* jegens La Saussaye aansloeg. Moest Groen wellicht als geestelijke vader van de Christelijk Historische Unie, waarmee vele ethischen in het begin van de twintigste eeuw sympathiseerden, vrij gehouden worden van Kuyperiaanse neigingen? Het oordeel van Groen over de *Protestantsche Bijdragen* werd onder meer door de Amsterdamse predikant Ph.J. Hoedemaker gedeeld die beweerde dat de ethische periodiek ‘bedoeld was als strijdorgaan tegen de neocalvinistisch richting die nu in Kuyper een wetenschappelijk gevormde man als woordvoerder had gekregen’. Ph.J. Hoedemaker, *Reformatie en de Gereformeerde kerk: rede op de Gedenkdag der Hervorming 3 nov. 1878* (Amsterdam 1878) 6. Zie voor Ph.J. Hoedemaker (1839-1910): *BLGNP* IV, 198-202 (G. Abma).

bedroevend. Door stampen, schuifelen en schreeuwen wilde men mij tot zwijgen dwingen. Ik heb bedaard gewacht tot ze uitgeraasd hadden en ben toen doorgedaan.’²⁷⁵ La Saussaye zou Kuyper toegevoegd hebben: ‘Ik ben van een anderen geest dan gij.’²⁷⁶ Die zou deze woorden niet vergeten en er later in zijn strijd tegen de ethische richting op terugkomen ten bewijze dat ethisch en orthodox niet samen konden gaan.²⁷⁷ Het is niet onwaarschijnlijk dat deze confrontatie voortkwam uit de teleurstelling van Kuyper over de benoeming van La Saussaye die hij zag als een zware tegenslag voor de ontluikende emancipatie van de gereformeerde orthodoxie.²⁷⁸ En Van Loon? Zou hem al luisterend ook door het hoofd gespeeld hebben wat Van Loon naar aanleiding van de oratie met een toespeling op Paulus in Athene later als vraag zou stellen: ‘Kunt u ons uitleggen wat die nieuwe leer is die door u wordt uitgedragen? Want wat u zegt, klinkt ons vreemd in de oren. We willen graag weten wat u bedoelt.’²⁷⁹ Hoe lang had die vraag La Saussaye al niet achtervolgd?

De Wet op het Hoger Onderwijs uit 1876

De opvatting die La Saussaye bij zijn oratie ten aanzien van theologie als wetenschap huldigde, bleek niet meer, zoals voorheen, te klinken als van een roepende in de woestijn.²⁸⁰ Integendeel, bij de behandeling van het wetsvoorstel voor het Hoger onderwijs in het vroege voorjaar van 1876 waren opvattingen te horen die niet zo veraf leken te staan van wat hem voor ogen had gestaan. Zo stelde de liberale afgevaardigde R.P. Mees Azn., broer van de

²⁷⁵ Kuyper aan Groen van Prinsterer, 27 september 1872, *Briefwisseling Groen van Prinsterer* VI, 375. Zie ook: A. Kuyper, *Confidentie: schrijven aan den weled. heer J.H. van der Linden* (Amsterdam 1873) 21-24. Het incident kreeg de nodige aandacht in de media. Zie: ‘Duitsch-Nederlandsche Conferentie te Zeist’, *Weekbode voor Zeist, Driebergen en omstreken* 40 (1872) 28 september, bijvoegsel 1 en: L.J. van Rhijn, ‘Eenige opmerkingen over de Duitsch-Nederlandsche conferentie te Zeist’, *De Vereeniging: Christelijke Stemmen* 27 (1873) 325-327.

²⁷⁶ Kuyper, ‘De heelen en de halven’, *De Standaard*, 17 juni 1885.

²⁷⁷ Dat was in 1885 naar aanleiding van de weigering van de Haagse kerkenraad om de Kloosterkerk beschikbaar te stellen voor een bidstond voor de Vrije Universiteit. In dit artikel stelde Kuyper dat het hem naar aanleiding van deze weigering zonneklaar was geworden dat gereformeerden en ethischen niet ‘op denzelfden wortel des geloofs’ stoelden en dat hij de opmerking van La Saussaye in 1872 nu in het licht van het Haagse gebeurde zag.

²⁷⁸ Zie voor het mogelijke verband tussen La Saussaye’s benoeming in Groningen en de anti-ethische gezindheid en agitatie van Kuyper: Jasper Vree, ‘Gunning en Kuyper: een bewogen vriendschap rond Schrift en kerk in de jaren 1860-1873’, in: Theo Hetteema en Leo Mietus ed, *Noblesse oblige: achtergrond en actualiteit van de theologie van J.H. Gunning Jr.* (Gorinchem 2005) 79-80. Het was overigens niet de eerste keer dat La Saussaye en Kuyper zo recht tegenover elkaar kwamen te staan. Vier jaar eerder kwam het ook al tot een confrontatie op de Hervormde Predikantenvereniging, waarbij wederzijds venijnigheden werden uitgewisseld. Zie: J. Vree, ‘De kraaienplaag’ Een halve eeuw predikantenverenigingen in de Nederlandse samenleving (1844-1892)’, in: ‘Predikant in Nederland (1880-heden)’, D.Th. Kuiper e.a. ed, *Jaarboek voor geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* 5 (1997) 132-133.

²⁷⁹ Van Loon, ‘De intreerede van dr. D. Chantepie de la Saussaye’, 255. Zie: Handelingen 17: 19-20, *Nieuwe Bijbel Vertaling*.

²⁸⁰ Een roepende in de woestijn voelde La Saussaye zich nog wel ten aanzien van de partijvorming in de Hervormde Kerk die zijns inziens door de Synode gedoogd, zo niet openlijk erkend werd en die later richtinggevend werd bij de verdeling van de kerkelijke leerstoelen. La Saussaye aan H. Brouwer, geciteerd in: H. Brouwer, ‘Daniël Chantepie de la Saussaye’, *Geloof en Vrijheid* 8 (1874) 271.

Utrechtse president-curator, dat godsdienstwetenschap empirisch onderzoek behelsde, maar ook wat hij noemde ‘*speculative*, een *opbouwende* wetenschap’. Immers, zo ging hij voort, ‘uitgaande van de studie van den religieusen mensch klimt zij op tot de kennis van God; uit de afspiegeling in het religieus gemoed tracht zij het beeld te leeren kennen, dat gereflecteerd wordt.’²⁸¹ De opvatting van Mees bleek meer dan een particuliere mening. Ook bij andere liberalen was zij te vinden.²⁸² Bijvoorbeeld bij de voormalige predikant en leerling van Scholten, A. Moens.²⁸³ Deze zag het reflectieve, niet-empirische aspect van godsdienstwetenschap als een wezenlijk en onmisbaar bestanddeel: ‘[zij] omvat èn het subject èn het object dat bij godsdienst niet van elkander kan worden gescheiden.’²⁸⁴ Hij nam in dit verband zelfs het woord ‘dogma’ in de mond dat hij zijn kerkelijke associatie ontnam door dogma, in navolging van Scholten, gelijk te stellen aan godsdienstwijsbegeerte of ‘theoretische theologie’.²⁸⁵

‘De wijsbegeerte der godsdienst zal ook daar hare plaats vinden en ook daar zal wat den navorscher en wetenschappelijke onderzoeker, [...], waarheid dunkt, als dogma worden uitgesproken, maar niet om het als een kerkelijk dogma te doen gelden [...].’²⁸⁶

Het gevestigde beeld dat godsdienstwetenschap zich louter en alleen op empirisch onderzoek zou richten, geeft eerder de opvatting weer die de Utrechts theologische faculteit in 1875 ontwikkeld had, dan dat zij recht doet aan de intenties van haar Leidse zuster. Het blijkt met name Abraham Kuyper te zijn geweest die deze orthodoxe beeldvorming heeft gecanoniseerd.²⁸⁷ De Leidse faculteit zag een faculteit der godsdienstwetenschappen als een volwaardige instelling voor onderzoek en onderwijs; empirisch onderzoek en theoretische

²⁸¹ Zie: B.J.L. Geer van Jutphaas, *De Wet op het Hooger Onderwijs: uit de gewisselde stukken en de gehouden beraadslagingen toegelicht* (Utrecht 1877) 153-154. Zie voor R.P. Mees Azn. (1834-1915): www.parlement.com.

²⁸² Er waren overigens ook anderen die de metafysica in ere wilde houden en zich verzetten tegen het empirisme in de wetenschap. Zo verscheen in *De Gids* een pleidooi voor de metafysica. Zie: T. Roorda, ‘Verdediging der miskende metaphysica’, *De Gids* 16 (1852) 137-147. Ook P.A.S. van Limburg Brouwer deelde het standpunt van Roorda door het empirisme van Allard Pierson te bekritisieren. Zie: P.A.S. van Limburg Brouwer ‘Een bespiegelend empirist’, *De Gids* 20 (1856) 52-101. Zie over deze recensie: Remieg Aerts, *De letterheren* 246-247. Zie voor een meer algemeen overzicht: F.L.R. Sassen, ‘Het empirisme en zijn bestrijders’, in: F.L.R. Sassen, *De geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot aan het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam 1959) 314-348.

²⁸³ Zie voor A. Moens (1827-1899): www.parlement.com.

²⁸⁴ Moens benadrukte overigens meer dan Mees het historisch karakter van godsdienstwetenschap: ‘Zij is het wetenschappelijk onderzoek naar hetgeen als *godsdienst* heeft gegolden, niet alleen naar het object dat vereerd werd - en niet alleen naar of het religieus gevoel, of naar de “eeredienst”, maar dat alles te zaam.’ De Geer, *De Wet op het Hooger Onderwijs*, 154.

²⁸⁵ ‘Godsdienstwetenschap, de “Religionswissenschaft”, omvat eene vergelijkende theologie en theoretische theologie.’ De Geer, *De Wet op het Hooger Onderwijs*, 154.

²⁸⁶ De Geer, *De Wet op het Hooger Onderwijs*, 154.

²⁸⁷ Zie: G.E. Meuleman, *De Godgeleerdheid volgens de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876* [diesrede] (Amsterdam 1982) 13-15. Zie voor de rol van Kuyper: Meuleman, *De Godgeleerdheid volgens de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876*, 21.

reflectie zouden er hand in hand gaan. Toekomstige predikanten zouden er niet tekort komen.²⁸⁸ Dogmatiek zou haar plaats in het curriculum kunnen behouden, op voorwaarde dat zij niet als een kerkelijke maar als wetenschappelijke, dat wilde zeggen, als een vrije discipline bedreven zou worden: gedeconfessionaliseerde dogmatiek was zeer wel denkbaar binnen het kader van godsdienstwetenschap. Dat was de opvatting die vrijwel unisono ter linkerzijde in de Kamer klonk.

Het is opmerkelijk dat de opvatting die La Saussaye in zijn oratie huldigde inderdaad een verrassende overeenkomst in formulering toont met die van Mees en Moens:

‘Begrijpt men daarentegen godsdienstwetenschap, niet alleen het onderzoek naar de zijde hoe de godsdienst zich vertoont in het menselijk leven, maar ook dat naar het recht van zijn bestaan, de eeuwige waarheid, die zich openbaart, dus naar de wijze, niet alleen hoe de mensch godsdienst heeft, maar hoe God zich aan en in de mensch openbaart, dan is godsdienstwetenschap hetzelfde als wat tot hertoe theologie genaamd werd.’²⁸⁹

Alle drie, La Saussaye, Mees en Moens, waren van mening dat een godsdienstwetenschappelijke faculteit in methodisch opzicht een duale structuur diende te hebben, een opvatting die ook door Scholten gehuldigd werd. Pierson zou hier niet van opgekeken hebben. Had hij niet al in 1867 beweerd dat de modernen zich in feite bekeerd hadden tot het ethische beginsel en dat La Saussaye in dit opzicht victorie kon kraaien?

Toch is hier voorzichtigheid geboden. Niet alleen omdat Pierson niet wars was van polemische overdrijving, maar ook omdat de parallel tussen de moderne Mees en Moens en de ethische La Saussaye vooralsnog alleen betrekking lijkt te hebben op de formele structuur. Te meer omdat La Saussaye als het om precieze formulering aankwam, naar analogie van ‘empirisch’, twee vormen van speculatief denken onderscheidde: een ‘naturalistische’ en een ‘ethische’.²⁹⁰ De vraag naar de aard van het speculatieve denken dat La Saussaye voor ogen had, komt in het volgende hoofdstuk nog uitvoerig aan de orde.

²⁸⁸ Leiden zag een faculteit der godsdienstwetenschap dan ook als een volwaardige theologische faculteit die ook zorg droeg voor de opleiding van predikanten. Zie: Scholten, *De Godgeleerdheid aan de Nederlandsche Hoogeschoolen*, 15-17.

²⁸⁹ La Saussaye, *De plaats der theologische wetenschap*, 519. Zou Mees de oratie van La Saussaye gekend hebben? Niet onmogelijk, want hij was zeer geïnteresseerd in de geesteswetenschappen die hem de ere naam van ‘wijsgeer-staatsman’ opleverde. Waarschijnlijker is echter dat hij kennis heeft genomen van de puntsgewijze samenvatting van de oratie die Pierson in zijn Gidsartikel had gegeven. Zie: Pierson, ‘Wetenschappelijk Nederlandsch’, 421-425. Zie voor Mees als ‘wijsgeer-staatsman’: B.H.C.K van der Wijck, ‘Onze leestafel, R.P. Mees Azn., Wetenschappelijke karakterkennis (Den Haag 1907)’, *Onze eeuw* 8 (1908) 143. Mees was ooit met de studie theologie in Utrecht begonnen, waar hij in de ban raakte van Opzoomer. Om gezondheidsredenen moest hij de studie afbreken.

²⁹⁰ ‘[...] omdat aan beide zijden [te weten, die van modern en ethisch] zoo wel bespiegeling als ervaring bestaat.’ La Saussaye, *De beoordeeling van het werk van dr. J.H. Scholten*, 276.

In de Tweede Kamer was een dergelijk onderscheid evenwel volstrekt irrelevant, daar ging het primair om een staatsrechtelijke kwestie. De vraag die de gemoederen bezig hield was op welke wijze het grondwettelijke principe van gelijkberechtiging van kerkgenootschappen te realiseren zou zijn aan de theologische faculteiten.²⁹¹ Welke gevolgen zou deze gelijkberechtiging hebben voor de tot dan toe dominante positie van de Hervormde Kerk? Een oplossing werd tenslotte gevonden in de herverkaveling van theologische vakgebieden tussen staat en kerk, bekend geworden als de *duplex ordo*, kort gezegd, het onderscheid tussen de zogeheten staatsfaculteit, die een non-confessioneel karakter droeg, en de kerkelijke opleiding. Dogmatiek kwam daarmee in kerkelijk vaarwater. Dit compromis liet zich niet uit over wetenschapstheoretische vragen zoals de verhouding geloof en wetenschap. De kerk werd in het midden gelaten, zodat J.H. Gunning jr. de wet in dit opzicht als een ‘ledig kader’ kon typeren. De wet stelde zijns inziens geen wetenschapstheoretische eisen om als staatshoogleraar benoemd te worden; deze kon dus ofwel het beginsel van ‘vrije’ ofwel dat van ‘gelovige’ wetenschap aanhangen zonder dat de wet geweld werd aangedaan. Deze interpretatie bleek niet onjuist toen Gunning in 1891 als staatshoogleraar in het moderne Leiden benoemd werd en de minister, die hem voorgedragen had, er niet van kon worden beticht onwetmatig te handelen.²⁹² Dat was niet anders toen ruim tien jaar later dit voorbeeld gevolgd werd om te Utrecht confessionele theologen tot staatshoogleraar te benoemen, zoals in hoofdstuk VI ter sprake zal komen.

Reden genoeg om de blik te richten op de vraag wat de wortels waren van het speculatieve karakter van de ethische theologie. Dat brengt ons over de grenzen heen naar de Duitse landen, waar de bakermat lag van het speculatieve denken. Daar ontwikkelde zich een theologie die op wetenschappelijke wijze een antwoord wilde geven op de crisis waar het christelijke geloof sinds de Verlichting in verzeild was geraakt. Een dergelijk antwoord meende de jonge La Saussaye, zoals bleek, tevergeefs gezocht te hebben bij Scholten. Er ontwikkelde zich een zekere ‘Wahlverwandschaft’ tussen de Nederlandse predikant en Duitse theologen die onder meer tot uitdrukking kwam in de verlening van een eredoctoraat aan La Saussaye in 1868.

²⁹¹ Opmerkelijk in dit opzicht is de uitspraak van de minister: ‘De Grondwet van 1848 - ik geef het gaaf toe - admiteert niet een volkomen scheiding van Kerk en staat, zoodat zij niets met elkaar gemeen hebben, maar zij admiteert eene volkomene gelijkstelling van de verschillenden belijdenissen. Dit is het voornaamste dat bij eene nieuwe regeling van de zaak, die het onderwerp uitmaakt van het besluit van 1815, in het oog moet worden gehouden.’ De Geer, *De Wet op het Hooger Onderwijs*, 158.

²⁹² Zie voor de benoeming van Gunning: Albert de Lange, *De verhouding tussen dogmatiek en godsdienstwetenschap binnen de theologie: een onderzoek naar de ontwikkeling van het theologiebegrip van J.H. Gunning Jr. (1829-1905)* [diss. Kampen] (Kampen 1987) 140-145.